

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKI

M MIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	11
'AHO	M nite, 15 'Akosi 2016

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI M MIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Tu'ivakan

'Eiki Fakaafongana N pele, Vahefonua Tongatapu

Hou'eiki Minisit Kapineta

'Eiki Pal mia

Samuela 'Akilisi P hiva
Siaosi Sovaleni.

'Eiki Tokoni Pal mia

'Eiki Minisit Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula
& Kau Tau 'a 'Ene 'Afi

Lord Ma'afu Tukuia'aulahi
Dr. 'Aisake Valu Eke
Fe'ao Vakata

'Eiki Minisit Pa'anga & Palani Fakafonua

'Eiki Minisita Ngaahi Ng ue Fakalotofonua

'Eiki Minisit Fefakatau'aki, Ngaahi Ng ue 'a e Kakai
& Polisi, Pil sone, Tamate Afi

Dr. P hiva Tu'i'onetoa

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai & Tute

T vita Lavemaau

'Eiki Minisit Lao

Sione Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisita Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai

S misi Taulangi Fakahau

'Eiki Minisit ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisit Mo'ui

Dr. Saia Ma'u Piukala

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi & Takimamata

Semisi Lafu Kioa Sika

Hou'eiki Fakaafongana N pele

Lord Tu'i' fitu

'Eiki Fakaafongana N pele Fika 1 Vava'u.

Lord Vaea

'Eiki Fakaafongana N pele Fika 1 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakaafongana N pele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakaafongana N pele Fika 1 Ha'apai

Lord Tu'iha'ateiho

'Eiki Fakaafongana N pele Fika 2 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakaafongana N pele 'Eua

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakaafongana N pele Ongoni Niua

Kau Fakaafongana Kakai

Fakaafongana Fika 4 Tongatapu

M teni Tapueluelu

Fakaafongana Fika 9 Tongatapu

Penisimani 'Epenisa Fifita

Fakaafongana Fika 12, Ha'apai

Vili Manuopangai Hingano

Fakaafongana Fika 13, Ha'apai

Veivosa *Light of Life* Taka

Fakaafongana Fika 15, Vava'u

S miu Kuita Vaipulu

Fakaafongana Fika 16, Vava'u

'Akosita Havili Lavulavu

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 11/2016
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

*'Aho Monite 15 'Aokosi, 2015
10.00am.*

HOKOHOKO 'O E NGAUE 'A E FALE ALEA

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Fuakava 'a e Fakafofonga Kakai Vahenga Fili Vava'u 16
Fika 03	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 04	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 05	:	LAO FAKAANGAANGA 2016:
		<ul style="list-style-type: none"> i. Fika 10/2016: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Pule'i 'o e Toutai 2016 ii. Fika 11/2016: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 3) ki he Ngaue Fakapule'anga 2016
Fika 06	:	NGAAHI FAKAMATALA FAKATA'U:
		<ul style="list-style-type: none"> 6.1 Poate Sino'i Pa'anga Malolo mei he Ngaue 2014/2015 6.2 Potungaue Sitetisitika 'o Tonga 2014 6.3 Potungaue Fefakatau'aki, Takimamata & Ngaue 'a e Kakai 2012, 2013 & 2014 6.4 'Ofisi 'o e 'Atita Seniale ki he ta'u 2014-2015 6.5 Potungaue Ngoue, Me'atokoni, Vaotata mo e Toutai 2014 6.6 Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokangaekina 'o e Fakatamaki Fakanatula, 'Atakai, Feliuliuaki 'o e 'Ea mo e Fetu'utaki 2015.
Fika 07	:	Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga Tonga ki he ta'u 'oku ngata ki he 'aho 30 Sune 2015

Fika 08	:	<p>Ngaahi Lipooti Folau:</p> <ul style="list-style-type: none"> i. Fekau‘aki mo e Fakataukei ki he Ako Ngaue ki he Vakai Fakalukufua ki he Konivesio ‘a e Ngaahi Pule‘anga Fakatahataha ki he Fakafepaki‘i ‘o e Ta‘efaitotonu (UNCAC) mo e Kautaha Fakamamanilahi ‘a e Hou‘eiki Fale Alea ki hono Fakafepaki‘i ‘a e Ta‘efaitotonu (GOPAC), fakataha mo e UNODC mo e NDP ‘i he malumalu ‘o e Poloseki ‘a e Ngaahi Pule‘anga Fakatahataha ki he Vahefonua Pasifiki fekau‘aki mo hono Fakafepaki‘i ‘o e Ta‘efaitotonu (UN-PRAC). Nadi, Fisi ‘i he ‘aho 20 – 21 Siulai, 2015. ii. Konifelenisi hono 16 ki hono Fakafepaki‘i ‘o e Ta‘efaitotonu, ‘aho 2 – 4 Sepitema, 2015 Putrajaya, Maleisia iii. Fakataha ‘a e Hou‘eiki Fale Alea ‘o ‘Esia Tonga ke fakangata ‘a e Mali Kei Ta‘u Si‘i, ‘aho 25 Ma‘asi 2016, Kathmandu, Nepal iv. Fakataha ki hono tali ‘o e ‘Asenita ki he Fakalalakaka ‘o e 2030, ‘aho 25 - 27 Sepitema 2015 mo e Fakataha Lahi hono 70 ‘a e Ngaahi Pule‘anga Fakatahataha, ‘aho 28 – 29 Sepitema, 2015 – Niu ‘Ioke, ‘Amelika v. Konifelenisi ‘a e Hou‘eiki Memipa ‘o e Fale Alea fekau‘aki mo e Tupu Tokolahi mo e Fakalalakaka ‘i he teuteu atu ki he Fakataha G7 ISE-SHIMA, Tokoyo, Siapani – ‘aho 26-27 ‘Epeleli, 2016 vi. Konifelenisi Faka-Fale Alea Fakamamanilahi ne fokotu‘u ‘e he Kautaha Fengaue‘aki Faka-Fale Alea fekau‘aki mo e Pangike ‘a Mamani mo e IMF, Washington D.C, ‘Amelika ‘aho 10 – 12 ‘Epeleli, 2016
Fika 09	:	Fakamatala Fokotu‘utu‘u Ngaue Fakapa‘anga – Pangike Pule Fakafonua ‘o Tonga, ‘Aokosi 2015.
Fika 10	:	Ngaahi Me‘a Makehe
Fika 11		Kelesi

Fakahokohoko

Fale Alea ‘o Tonga	7
Lotu	7
Fakafuakava’i Fakafofonga Fale Alea fo’ou Vava’u 16	7
Ui ‘a e Fale	8
Poaki	8
Me’a ‘a e Sea	9
Lao Fakaangaanga fika 10/2016	9
Kole tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 10/2016 ki he K miti Kakato	10
Lao Fakaangaanga fika 11/2016	10
Kole tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 11/2016 ki he K miti Kakato	11
Me’a e Sea	12
Mahu’inga mateuteu he ng ue faka-Fale Alea	13
Ongoongo mei he sipoti ‘Olimipiki ‘i Rio	13
Ongoongo ki he folau ki Nu’usila mo e Pal mia	14
Fakamahino Pal mia ‘uhinga fili Vaea kau he’ene kau folau ki Nu’usila	18
Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 10/20167	20
Fokotu’u ke fakalahi patiseti ki he Va’a Toutai	21
Tokanga ki he ‘inasi Pule’anga he ngaahi alea ng ue toutai	21
Lahi ngaahi vaka muli toutai ‘i Tonga ni	22
Founga totongi laiseni ngaahi vaka muli toutai ‘i Tonga ni	22
Fokotu’utu’u holoki totongi fakalotofonua iká ki he ma’u me’atokoní	23
Tokanga ki he ‘inasi Pule’anga he totongi laiseni vaka toutai muli	23
Tali ki he lahi ‘inasi e Pule’anga he laiseni toutai vaka muli	24
Hoha’a ki he founga fakahifo ika toutai kau muli	25
Tokanga ki hano fakahifo konga lahi ika toutai ‘i muli	26
Tapui ke toutai ngaahi vaka toutai mulí maile 12 potu tahi Tonga	28
Tali Pule’anga ki he hoha’a hano fakahifo fakalotofonua e ika	28
Alea’i Lao Fakaangaanga fakatonutonu fika 10/2016	32
Tali Pule’angá nau tu’u ‘ata he alea fakahoko he fai ‘o e toutai	33
Lelei ange hono pule’i konga tahi fakalao ‘o Tonga	34
Tautea’i ngaahi vaka muli he kuohilí ki he toutai ta’efakalao	34

Tokanga ke fakangatangata faingamalie ma’u ngaahi vaka toutai muli.....	38
Tokanga ke fakakau mai kau toutai he fakalea Lao ki he Toutai’á	39
Tokanga ke ‘inasi tangata’i fonua Tongá he monú ‘i he toutai	40
Mahu’inga ke fakakau mai ngaahi kupu fekau’aki he fa’u Lao	41
Mahu’inga ke fakafaikehekehe’i kau toutai loloto mo toutai mamaha.....	42
Fokotu’u t naki kupu <i>b</i> ke fakapapau’i totonu kau tangata’i fonua Tonga toutai’á	45
Tokanga ki he faka’ata kupu 7 hu mai ngaahi vaka muli ke toutai ‘i Tonga ni	46
Tokanga ki he ‘uhinga faka’at ai ke fakahifo ha kongá e toutai ha feitu’u kehe	47
Mafai kautaha toutai fakalotofonua ke fili ‘ene kau ngaue ke ngaue he vaká	48
Pa’anga tokoni mei he <i>FAO</i> ki he toutai & ngoue.....	48
Ngaahi m keti ‘i tu’apule’anga ki he iká	48
Fakangatangata lahi e valu ke uta ki muli	49
Natula fe’alu’aki e valu ‘i tahi.....	49
Kau toutai valu ‘a kinautolu p ‘oku fakahoko ki ai Lao Toutai	50
Ma’u lau miliona Tonga he Talite Toutai ‘a e Pasifiki mo ‘Amelika	51
Kelesi	54
Fakam ’opo’opo Feme’a’aki Fale Alea ‘o Tonga	54

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: M nite, 15 ‘Akosi 2016

Taimi: 1000–1010 Pongipongi

S tini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea e Fale Alea.

Lotu

(Fakahoko ‘e he Fakafofonga Ha’apai 13, Veivosa Light of Life Taka, ‘a e lotu kamata ‘a e Fale ki he ‘aho ni.)

<001>

Taimi: 1010-1020

Veivosa Taka: ... hoko atu e lotú.

Fakafuakava’i Fakafofonga Fale Alea fo’ou Vava’u 16

‘Eiki Sea: M l . K taki Kalake ui atu ki he Fakafofonga Vava’ú 16 pea kole p ki he Ha’apai 13, me’a hake. Kole atu p ke ke muimui mai ki he fuakavá.

‘Eiki Sea: ‘Okú ou fuakavá ni

‘Akosita Lavulavu: ‘Oku ou fuakavá ni

‘Eiki Sea: ‘I he ‘ao ‘o e ‘Otua

‘Akosita Lavulavu: ‘I he ‘ao ‘o e ‘Otua

‘Eiki Sea: Te u talangofua mo’oni ki he ‘Ene ‘Afi

‘Akosita Lavulavu: Te u talangofua mo’oni ki he ‘Ene ‘Afi

‘Eiki Sea: Ko Tupou VI

‘Akosita Lavulavu: Ko Tupou VI

‘Eiki Sea: Ko e Tu’i totonu ‘o Tonga

‘Akosita Lavulavu: Ko e Tu’i totonu ‘o Tonga

‘Eiki Sea: Pea te u tauhi m ’oni’oni

‘Akosita Lavulavu: Pea te u tauhi m ’oni’oni

‘Eiki Sea: Mo haohaoa

‘Akosita Lavulavu: Mo haohaoa

‘Eiki Sea: ‘A e Konisit tone ‘o e Pule’anga ‘o Tongá

‘Akosita Lavulavu: ‘A e Konisit tone ‘o e Pule’anga ‘o Tongá

‘Eiki Sea: Pea faitotonu mo m ’oni’oni

‘Akosita Lavulavu: Pea faitotonu mo m ’oni’oni

‘Eiki Sea: ‘A e lakanga mo e ng ue ‘o e Fale Aleá

‘Akosita Lavulavu: ‘A e lakanga mo e ng ue ‘o e Fale Aleá

‘Eiki Sea: Ko au ‘Akosita H vili Lavulavu.

Akosita Lavulavu: Ko au Akosita H vili Lavulavu.

‘Eiki Sea: ‘Uma ki he Tohi Tapú. M 1 .

<002>

Taimi: 1020-1030

‘Eiki Sea: K taki e ...(kovi e ongo)... fai mai e ui e Falé.

Ui ‘a e Fale

Kalake T pile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tongá. Tapu mo e ‘Eiki Pal miá mo e Hou‘eiki Minisit e Kapinetí, tapu mo e Hou‘eiki Fakafofonga e Hou‘eiki N pele ‘a ‘Ene ‘Afió kae ‘uma’ e Hou‘eiki Fakafofonga e Kakaí kae ‘at ke fakahoko hono ui e Falé ki he pongipongi ni, ko e ‘aho M nite 15 ‘o ‘Akosi, 2016. (lele leva heni ‘a e tali ui e Falé)

Sea ‘oku ou kole ke u to e fakaongo mu‘a. ‘Eiki N pele Nuku. ‘Eiki Sea ko e ngata‘anga e tali ui e Falé ki he pongipongi ni.

Poaki

Ko e ‘Eiki Minisit Ki He Ngaahi Ng ue Fakalotofonuá ‘oku poaki mai pea ‘oku poaki folau pea mo S miu Kuita Vaipulu. Ko e ‘Eiki M mipa ‘oku ‘ikai ke tali hono uí ‘oku ai e tui ‘oku ne me‘a t mui mai p . M 1 ‘Eiki Sea.

Me'a 'a e Sea

Eiki Sea: Tapu mo e 'afio 'a e 'Otua Mafimafi 'i hotau lotolotonga. Tapu atu foki ki he 'Ena 'Afifió, Kingi Tupou VI kae 'uma' e Ta'ahine Kuini, Kuini Nanasipau'u mo e Fale 'o Ha'a Moheofo. Tapu foki ki he Pal miá, kae 'uma' e Hou'eiki Kapinetí. Fakatapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga N pele e fonuá, pea peh e fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. 'Oku tau fakam l 'ia p mo tau fakam l ki he 'Otua Mafimafi he'ene kei fakakoloa 'a kitautolu e mo'uí 'o tau a'usia 'a e pongipongi ko ení, pea koe'uhí ko 'etau to e kamata hili 'a hono paasi atu 'o e patiseti, ka koe'uhí ko e ngaahi uike na'a tau m l l ai koe'uhí ko e ngaahi k toanga, pea 'oku ou fakataunge p na'a mou koloa'ia kotoa he lava e faingam lie ke mou a'u atu ki he ngaahi k toanga ko eni e ngaahi siasí, pea 'i he taimi tatau p , faka'amu p na'e lava atu moutolu ko Tokelaú ke fakahoko ho'omou ngaahi fakaekimoutolu 'i Tokelau. Pea ko ia 'oku tau fakafeta'i kotoa p fakam l kuo lava p ngaahi fatongia ko iá, ka koe'uhí ko e hoko atu 'etau ng ué, pea 'oku ai e fiefia koe'uhí kuo fakakakato mai e fatongia e Vava'u 16, pea 'oku ai e fiefia. Pea 'ikai ngata aí ka koe'uhí ko e Hou'eiki Fafiné eni kuo nau fakafofonga'i mai pea 'oku ou tui ko e me'a fakafiefia ia ki hotau Falé 'oku ai ha tokotaha mei he hou'eiki fafiné ke fakafofonga mai 'a e kakai fafine e fonuá, neongo p ko Vava'u. Pea ko ia 'oku ai e fiefia ki he Fakafofonga 16. 'a e kau mai he pongipongi ni 'i he Fale Alea 'o Tongá.

Hou'eiki ko e fo'i lao 'e 2 kuo 'omai mei he Pule'angá, ka ko e kole p ki he Kalaké ke lau mai e Lao Fakaangaanga ko ení.

Lao Fakaangaanga fika 10/2016

Kalake T pile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, 'Eiki Pal mia mo e Hou'eiki kakato e Falé, kae 'at ke lau atu 'a e Lao Fakaangaanga Fika 10/2016.

LAO FAKAANGAANGA (FAKATONUTONU) KI HE PULE'I 'O E TOUTAI, 2016.

KO E LAO FAKAANGAANGA KI HA LAO KE FAKATONUTONU 'A E LAO KI HE PULE'I 'O E TOUTAI 2002, KE TU'UTU'UNI KI HONO N 'O E NGAahi VAKA TOUTAI MULI 'E HE KAKAI TONGA.

'OKU TU'UTU'UNI 'e he Tu'í mo e Fale Alea 'o Tongá 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'angá 'o peh :-

1. Hingoa Nounou mo e 'uhinga'i leá

(1) 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao (Fakatonutonu) ki he Pule'i 'o e Toutai 2016.

Eiki Sea: Ko ia 'oku ke loto ke tau tali lau 'uluaki, Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Pule'i 'o e Toutai 2016, k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Eiki Sea, 'oku loto ki ai 'a Penisimani 'Epenisa Fifita, M teni Tapueluelu, Vili Manuopangai Faka'osiula Hingano, Veivosa *Light of Life* Taka, 'Eiki Minisit Ng ue Lalahí

mo e Takimamatá, 'Eiki Minisit Polisi, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ngoué, 'Eiki Minisit ki he T naki Pa'anga H Maí, 'Eiki Minisit Fonuá ...

<003>

Taimi: 1030-1040

Kalake T pile : ... 'Eiki Pal mia, 'Eiki Tokoni Pal mia, 'Eiki Minisit Pa'anga, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki Minisit ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki N pele Tu'íha'ateiho, 'Eiki N pele Tu'íha'angana, 'Eiki N pele Tu'ilakepa, 'Eiki N pele Tu'í' fitu. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai e toko 20.

'Eiki Sea : Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai, k taki hiki ho nima.

Kalake T pile : 'Oku 'ikai ha fakah loto ki ai, Sea.

'Eiki Sea : Lau tu'o 2.

Kalake T pile : Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Pule'i 'o e Toutai 2016.

Ko e Lao Fakaangaanga

Ki ha

Lao ke Fakatonutonu 'a e Lao ki he Pule'i 'o e Toutai 2002 ke tu'utu'uni ki hono n 'o e ngaahi vaka toutai muli 'e he kakai Tonga.

'Oku tu'utu'uni 'e he Tu'í mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'anga 'o peh :

1. Hingoa Nounou mo e 'UHINGA'i Lea.
(1) 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao fakatonutonu ki he Pule'i 'o e Toutai, 2016.

'Eiki Sea : Ko ia 'oku ke loto ke tau tali hono lau tu'o 2 'o e Lao ni, k taki 'o,

Kole tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 10/2016 ki he K miti Kakato

Lord Vaea : Sea, kole p pe e lava p ke tukuhifo ki he K miti Kakató, Sea.

'Eiki Sea : M 1 . Kole e N pele Fakafofonga Fika 1 'o Tongatapu ke tukuhifo, pea 'e tukuhifo ia ki he K miti Kakato. Hoko atu Kalake, lau 1 Fika 11.

Lao Fakaangaanga fika 11/2016

Kalake T pile : Lao Fakaangaanga Fika 11/2016. Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 3 ki he Ng ue Fakapule'anga, 2016.

Ko e Lao Fakaangaanga

Ki ha

Lao ke Fakatonutonu 'a e Lao ki he Ngaue Fakapule'anga, 2002. Ke Tu'utu'uni

‘e ala fakal loa ‘a e ngaahi aleapau ‘a e kau ‘ofisa pule ng ue ‘oku
Fakanofa ‘o si’i hifo ‘i he ta’u ‘e 4.

‘Oku tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’anga ‘o peh :

1. Hingoa Nounou mo e ‘UHINGA’i Lea

(1) ‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao (Fakatonutonu) Fika 3 ki he Ngaue Fakapule’anga, 2016.

(2)

‘Eiki Sea : Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono lau 1 ‘o e Lao ni, k taki ‘o hiki ho nima.

Kalake T pile : ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai a Penisimani Epenisa Fifita, M teni Tapueluelu, Vili Manuopangai Faka’osiula Hingano, Veivosa *Light of Life* Taka. ‘Akosita Havili Lavulavu, ‘Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi & Takimamata. ‘Eiki Minisit Polisi, ‘Eiki Minisit Mo’ui, ‘Eiki Minisit Ngoue, ‘Eiki Minisit T naki Pa’anga H Mai & Tute, ‘Eiki Minisit Fonua, ‘Eiki Pal mia, ‘Eiki Tokoni Pal mia, ‘Eiki Minisit Pa’anga & Palani Fakafonua, ‘Eiki Minisit Lao, ‘Eiki Minisit ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’angá, ‘Eiki Minisit ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga, ‘Eiki N pele Fusitu’a, ‘Eiki N pele Tu’iha’ateiho. ‘Eiki N pele Tu’iha’angana, ‘Eiki N pele Tu’ilakepa. ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai e toko 20.

‘Eiki Sea : Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai, k taki ‘o hiki ho nima.

Kalake T pile : ‘Oku ‘ikai ha fakah loto ki ai, ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea : Lau tu’o 2.

Kalake T pile : Lao Fakaangaanga Fika 11/2016. Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 3 ki he Ng ue Fakapule’anga, 2016.

Ko e Lao Fakaangaanga

Ki ha

Lao ke Fakatonutonu ‘a e Lao ki he Ngaue Fakapule’anga, 2002. Ke Tu’utu’uni
‘e ala fakal loa ‘a e ngaahi aleapau ‘a e kau ‘ofisa pule ng ue ‘oku
fakanofa ‘o si’i hifo ‘i he ta’u ‘e 4.

‘Oku tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’anga ‘o peh :

1. Hingoa Nounou mo e ‘UHINGA’i Lea

(3) ‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao (Fakatonutonu) Fika 3 ki he Ng ue Fakapule’anga, 2016.

‘Eiki Sea : Ko ia ‘oku ke loto ke tau tali hono lau tu’o 2 ‘o e Lao ni, k taki ‘o hiki ho nima.

Kole tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 11/2016 ki he K miti Kakato

Lord Tu’i’ fitu : Tapu mo e Feitu’u na, Sea. Kole atu p mu’a ke laum lie lelei p ke tukuhifo e Lao ko ení ke fai hano t langa’i. Fokotu’u atu.

‘Eiki Sea : M 1 , kole ‘a e Fika 1 N pele ‘o Vava’u ke tukuhifo. Ko ia Hou’eiki, ko e ongo

fo'i Lao ia 'e tuku hifo ia, pea 'oku ou faka'amu p na'a lava pe ko e fakama'ala'ala mai 'e he Minisit , Potung ue Toutaí, pe ko e Minisit Laó, 'a e ongo fo'i Lao ko eni, koe'uhí 'i he taimi 'e tuku hifo ai ki he K miti Kakato. 'I he'ene peh , Hou'eiki, ko e ' ngaahi ng ue kotoa ko ena he fika 6, k toa p ia, 'e tuku atu p ia ki he K miti Kakato, ko e ' fakamatala. Pea ko e ngaahi Potung ue 'a e Pule'angá 'oku te'eki ai ke 'omai ho'o fakamatala fakata'u, ke k taki 'o feifeinga'i ke tuku mai ia. Pea 'oku 'i ai p mo 'a kinautolu ko mei Tokelau, ho'omou ngaahi lípooti ko ki ho'omou 'a'ahi, kapau 'oku nau peh , ke tau toki sio, ke tukumai ke hoko atu p he 'osi 'a e ngaahi Fakamatala Fakata'u pea hoko atu ki ai. Pea ko ia ko 'etau 'asenita p ena. Hou'eiki. 'I he'ene peh , tau liliu 'o **K miti Kakato**. (Na'e liliu leva 'a e Fale 'o K miti Kakato)

Me'a e Sea

Sea K miti Kakato : Tapu mo e 'Eiki Pal miá, kae'uma'á e Hou'eiki Minisit 'o e Kapinetí. Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga e Kau N pele 'o e fonuá. Tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí. Tapu ki he Kalake Pulé kae'uma'á e kau ng ue 'o e Falé. Tau fakafeta'i ko toa p ki he 'Otua, he fakalaum lie lelei kotoa kimoutolu, pea mou me'a mai ke hoko atu 'etau ng ue faka-Fale Alea 'i he pongipongí ni. Ko e folofola tataki eni hotau 'ahó, kuo fakahoko atu 'e he Fakafofonga Ha'apai 13. 'A e 'ofá, mo e melinó, mo e fiefiá, mo e fa'a k taki.

Lolotonga e vaha'a taimi ko eni ne 'ikai fakahoko ai e Fale Aleá, ne kau atu e Hou'eiki M mipa ki he ngaahi fatongia mahu'inga 'o e fonuá, kae'uma' hotau Pule'angá. Ko e 'uluakí. Ne lava 'etau lotu fakafeta'i mo e ma'alali 'o e 'aho fakahifo 'o 'Ene 'Afió, Tupou VI. Ko hono u . Ko e k toanga Uike Heilala, mo hono fili e finemui hoihoifuataha hotau Pule'angá, lava ia. Ko e tolú,. Ko e Konifelenisi hono Hongofulu-m -fitu 'o e Hou'eiki Sea, Kau Palesiteni mo e Kau Kalake. Na'e me'a heni 'a e Sekelitali Seniale 'o e kautaha 'a e kau Fale Alea 'o e Komoniueli, 'a ia 'oku 'iloa ko e CPA. Ko hono f . Lava e fili si'i 'a Vava'u 16. Pea 'oku ou fiefia ke talitali lelei heni 'a Hon. 'Akosita Lavulavu, ki he fakataha 'a e K miti Kakato 'a e Fale Alea 'o Tongá. Ko e nimá. Ne lava e Faka'ali'ali Ngoue 'a e ngaahi v henga fonua hotau Pule'anga ni. Ne lava ai p me 'a'ahi 'a e Hou'eiki M mipá ki honau ngaahi v henga filí, 'o fe'iloaki mo e k ingá. Ko hono onó. Ko e 'a'ahi faka-Pule'anga 'a e 'Eiki Pal mia 'o Tongá ki he fakaafe faka-Pule'anga 'a e 'Eiki Pal mia 'o Nu'u Sila, pea na'e me'a atu ai mo e Hou'eiki Minisit e ni'ihi, pea lava ai e fe'iloaki mo e k inga Tonga.

Ko e fitú. Ne me'a atu 'a e Sea 'o e K miti 'Olimipikí, ka ko e 'Eiki N pele Fika 1 'o Tongatapu, mo 'etau timi sipoti, toko 7, mo e kau 'ofisiale ki he 'Olimipiki na'e fai 'i Rio, Brazil 'i 'Amelika Tonga, pea tau fakafeta'i ne tu'uaki a Tonga 'i he k tonga ko eni e lau miliona, pea na'e to'oa 'a e loto 'o e kau mamatá 'i he taki fuká 'i a Pita Taufatofua, 'i hono teunga faka-Tonga pea mo e t kai loló. Ko e valú, lava 'a e k tonga Ta'u Teau 'a e Misiona Tonga, ko e katoanga fakalotu 'a e Siasi 'o S su Kalaisi, mo e Kau M 'oni'oni 'o e Ngaahi 'Aho Kimui ni. Hang ko e himi ne tau fasi aí. Ne manongi mo 'alaha e k toanga faka'e'i'eiki ko ení. Ko e hivá. Lava 'a e ako 'a e Hou'eiki M mipa ki he fonuá hono ng ue'aki 'a e pa'anga faka-v henga filí, ki he langa fakalalakaka 'e tu'uloa, *sustainable development*, ki honau ngaahi v henga. Ko e hongofulú, ko e me'a atu 'a e 'Eiki Tokoni Pal miá ki Niu Kalet nia 'o okooko mai ma'a hotau Pule'angá. Pea ko honohongofulu-m -tahá ne me'a atu e 'Eiki Pal miá, kae'uma' e Hou'eiki Minisit 'o e Kapineti, peh ki he Kau Fakafofonga Fale Alea, peh ki he 'Eiki K vana Ha'apai ki mala'e vakapuna, 'o talitali pea mo fakah e faka'apa'apa 'a e fonuá mo e Pule'angá ki si'otau k inga ne

nau t tau he hala fonongá 'i Nu'usila. Na'e lava lelei e ngaahi fatongia ko iá. 'Oku ou fakafofonga atu, hang p ko e me'a atu 'a e 'Eiki Sea, m l 'aupito 'a e fai fatongia lelei.

Mahu'inga mateuteu he ng ue faka-Fale Alea

'E Hou'eiki, kimu'a ke tau hoko atú. 'Oku ou fie fakamamafa'i atu p 'a e mahu'inga ko 'o e teuteu lelei. Mahu'inga 'aupito ke teuteu lelei. Pea 'oku ou fiefia he'eku vakai'i atu ki he kau M mipa 'oku 'i ai e ngaahi *full* sikeipi, maau lelei hono taipe. Ko e ni'ihí 'oku nau ng ue'aki 'enau *lap top*. Koe ni'ihí 'oku nau ngaue'aki 'enau ngaahi pepa, hailaiti, *note book*. Pea 'oku ou fiefia ai. Ka 'oku 'i ai e ni'ihí ia,'oku 'ikai teuteu ia. Ko 'ene teuteú 'oku toki fai ia he feme'a'aki ko 'a e tama teuteú. Sea, ke u tokoni atu. Sea, fakatonotonu. Pea toki f f nifo ia ai. 'Oku ou kole ...

<006>

Taimi: 1040-1050

Sea K miti Kakato: .. Kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ate teuteu mahalo 'oku sai ange p ke te me'a p kita ia 'i lalo 'e faingofua ange ia. Mahino p kiate au 'a e *political whip*, ko e poini ko 'o e *political whip* 'oku t e poiní, hang ko e hiva ko ia 'a e Tuitui 'a Tamalé, te u tu'u he lainí, te u t he poini 'o salute ki he Hala Paini. Ko ia hou'eiki, hoko atu 'etau fatongia 'o e ..

Lord Vaea: Sai p ke fai ha ki'i fakahoha'a kehe mei he 'Asenitá Sea he feme'a'aki he pongipongi ni fekau'aki pea mo e 'Olimipiki. Ke 'at p he Sea kae k taki p Sea, ko ena kuo ke me'a mai 'aki. Pea 'oku ou peh ke u muimui atu p mu'a ai Sea, Sea 'o e K miti Kakató, fakatapu atu ki he hou'eiki kae 'uma' 'a e Pal miá mo e Hou'eiki Minisit , kae peh ki he Fakafofonga 'o e Kakaí, kae 'uma' foki 'a e M mipa fo'ou Sea. Fakatokanga atu p na'e 'osi 'a e Fika 16 mei homau tafa'aki, ka 'oku ou 'ohovale kuo hiki fakalaka p ia ki he tafa'aki ko 'e taha. Na'e tonu ke foki mai p ki he tafa'aki ko ení, ko hono me'a'angá ia Sea. Ka mou toki feme'a'aki ki ai.

Ongoongo mei he sipoti 'Olimipiki 'i Rio

Ko e tu'unga ko fekau'aki pea mo e 'Olimipiki Sea, na'e fai 'a e fe'iloaki ai pea mo e m tu'a ko eni 'i *Rio*, i he ngaahi uike ko ia kuo 'osí, pea 'oku talamon mai ai ki he Haú kae 'uma' 'a e Pal miá peh ki he Fale Alea 'o Tonga, pea 'oku lelei p 'a e f nau Sea. 'Oku 'i ai 'a e me'a fakaofo na'e hoko 'i he 'aho na'e fakaava ai 'a e 'Olimipiki ko ia 'o e 2016. 'I he taimi na'e fononga mai ai 'a e tokotaha na'a ne to'o 'a e fuká ko hono hingoá ko Pita Taufatofua, mei he 9:00 efiaki ki he 12:00 fe'unga mo e hit 'e 45 miliona. 'A ia ko hono talaki ia ki m maní 'i he fo'i houa 'e tolu ko iá. Pea hengihengi hake ko ia 'e tahá, 'o a'u ki he ho'at ko ia 'o e 'aho 'e tahá kuo 'osi 'i he 100 miliona ia Sea,...

Sea K miti Kakato: Fakafeta'i..

Lord Vaea: 'Ave p 'a e ongoongo 'o e Pule'angá pea mo e Fale Aleá mo e fonuá 'e he m mipa ko eni ko Pita Taufatofua kae 'uma' foki 'a e Sekelitali Senialé pea peh foki ki he *Chef de Mission* ko *Michael Bloomfield*, kae 'uma' 'a e kau folaú. 'Oku fakaofo 'a e me'a ni Sea, ko 'ene toki hoko eni ha me'a peh . Pea na'e fakaofo, ko hono 'uhingá ko e lea ko ia ko 'i *Brazil* Sea,

ko e lea fakafonuá ko e lea ia 'oku 'ikai ko e lea faka-Pilitania, p ko e *Spanish* ko e lea faka-Potukali ia Sea. Pea na'e fakaofó ko hono 'uhingá, ko e lava 'e he tangata ko ení kae 'uma' 'a e kau fonongá 'o to'o 'a e faingam lie lahi mamata'i 'e m mani, na'e fe'unga mo e toko 3 piliona 'a hono mamata'i eni. Pea to'o ai 'e Tonga ni 'a e fo'i 45 miliona, 'i he'enau vakai ki Tonga ni.

Sea K miti Kakato: M 1 .

Lord Vaea: 'Oku 'i ai 'a e faka'apa'apa lahi ki ai ki he kau folau, kae 'uma' foki 'a e kau m mipa ko ia 'o e *TASA*, 'i he lava ko ia ke 'ave 'a e hingoa Tongá, kae 'uma' foki 'a e tu'unga 'oku tau 'i ai he 'ahó ni. Ki he Takimamatá kae 'uma' foki 'a e ongoongo lelei ko ia 'o e ki'i fo'i pilote. Ka 'oku 'i ai 'a e faka'amu Sea 'a e kau tangata ni ki he kaha'ú, ke vakai'i mu'a 'e he Pule'angá 'a e ngaahi timi ko eni 'Olimipikí ki he kaha'u, ke ne ma'u ha vaevaeua 'o e pa'anga ko ia 'oku ma'u he 'akapulu. 'Oku ou tui, talu 'a e folau holo 'a e 'akapulú te'eki ai ke ne lava 'e ia 'o fakafoki mai ha fu'u kakai tokolahi peh ke nau mamata'i 'a e fonuá hang ko eni ko e timi ko ia 'a e 'Olimipikí, he 2016. Ko ia 'oku ou 'oatu 'a e ki'i ongoongo lelei ko ia Sea, he faingam lie ko ení, kae peh foki ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a e f nau. Na'e mahino mai 'oku 'i ai 'a e tamai pea mo e foha ai 'i he fana ngahaú Sea, kae 'uma' 'a e fa' pea mo hono 'ofefine. Na'e 'ikai ke 'i ai ha taha tokoni tu'u fakatekinikale kia kinaua, ka na'a na fai'aki p 'ena lelei taha. Pea 'i he'ene kamata maí, na'e mahino ai na'e fu'u fie ma'u lahi 'aupito ha ngaahi tafa'aki tokoni'i fakatekinikale kinautolu 'i he fana ngahaú. Pea 'oku 'i ai 'a e faka'amu ki he kaha'ú, ke vakai'i fakalelei mu'a eni ki he poupu'u 'e he Pule'angá kae 'uma' foki 'a e *TASANOC* he ko e 'uhingá 'oku ne 'ave 'a e ongoongo 'o e fonuá, 'oku 'ikai peh ko e sipotí p 'oku ne 'avé, ka 'oku ne 'ave ai 'a e ongoongo ko ia, tu'unga ko ia 'o e takimamamata. 'Oku ou tui 'e toki 'i ai ha tokoni 'a e 'Eiki Minisit ko ia he Takimamatá Sea, ki he f naú ki he kaha'u. Ko e 'uhingá ke 'i ai ha taha p 'e muimui 'ia nautolu 'o tufotufa p 'a e fanga ki'i *pamphlet*, 'ave mo ha fanga ki'i viti . Ko e me'a ia 'oku ng ue'aki 'i he ngaahi fonua kehé. Ko e tau p ko ia 'enau ngaahi timí 'anautolu ki ai, lele 'enau ngaahi ng ue 'anautolu ia 'i he fanga ki'i kolo p ia he tafa'akí. Teuteu'i pea peh ki he ' mat tatahi. 'Oku 'i ai 'a e kakai 'a kinautolu 'oku nau ala 'ave 'a e ngaahi ongoogo ki he ngaahi fonua kehekehe hang ko ia ko e takimamatá, pea 'oku lahi ia 'a e tafa'aki ko ení, kae tautautefito ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a 'etau f naú pea mo e fo'i ola ko ia Sea 'o e 45 miliona.

Ongoongo ki he folau ki Nu'usila mo e Pal mia

Ko e kongahono uá Sea 'oku ou fie lave atu p ki ai, na'e 'i ai 'a e mon , ne u muimui ai 'i he Pal miá kae 'uma' 'a 'ene kau Minisit ki Nu'u Sila, pea na'e lava lelei 'a e ngaahi folau ko ení pea mo e ngaahi fakataha lelei 'i he tu'unga ko iá, pea 'oku fakafiefia 'aupito Sea. Ko e talu 'a e h mai 'a e motu'a ni, ko e toki tohi hangatonu mai p 'a e 'Eiki Pal miá, ki he Sea 'o e Fale Aleá 'o kole 'a e motu'a ni ke ma folau. Ko ia ai 'oku 'i ai 'a e l ngilangi'ia ai, pea na'a ku fakahoha'a ange p ki he 'Eiki Pal mia. Ko e h hono faikehekehe ho'o tohi mai ki he Sea 'o e Fale Aleá 'o kole aú, mo ho'o tohi 'o 'ave ke u hoko ko ha M mipa 'o e Kapineti. Ko hono 'uhingá ko e h hono faikehekehé Sea, 'oku 'ikai hano faikehekehe 'e taha. 'Oku ou ongo'i p ko e motu'á ko e taimi 'oku hakohako aí pea uiaki ange ke u 'alu mo ia. Ko e taimi 'oku tokam lie aí, pea 'oku fiem lie p ia. Ka 'oku fakafiem lie 'aupito kiate au 'a e fononga na'e faí, pea 'oku 'i ai 'a e fiefia ke mahino, ko hotau vaká na'a ku kau p 'i hono 'avé, pea mau fakafoki mai 'oku lelei p me'a kotoa Sea. Kae hang ko e huá, ko e taimi 'oku kovikovi ai 'a e tahí, pea ui

‘a e kakai kehe ia ki he fungavaká, pea tokam lié pea tangutu ai ‘a e kakai kehe ia. Ko e anga ia ‘o e polé mo e anga ‘etau ng ué Sea.

Veivosa Taka: Sea ‘oku ‘i ai ‘eku fehu’i ki he hou’eiki.

Lord Vaea: ‘Oku ou fakam l atu p au he ma’u faingam lie pea ‘oku ou tui Sea ko e kaha’ú ia. Na’e ‘i ai ‘a e hingoa ne u ng ue’aki Sea ‘i he folau, ko e hingoa ‘i he faka-Pilitania ko e *Leader of the Opposition*. Na’e ‘i ai ‘a e m lie’ia ai ‘a e folau, ko e ‘uhingá na’e ‘ohovale ‘a e Pal mia ia kae ‘uma’ ‘a e Taki ko ia ‘o e *Opposition* ‘a Nu’usilá, ‘oku kau atu ‘a e *Leader* ia ‘o e *Opposition* ia pea mo e Pal mia Tonga. Te’eki ke ‘i ai ha me’a peh , ‘ikai ke M mipa he Kapineti, kau M mipa au he’ene folau, pea u taki au he ngaahi alea ko ia na’e fai ki ai ‘a e feme’a’aki. Sea ko e ngaahi ongoongo ia ‘oku ou fie ‘oatu kiate koe kae ‘uma’ ‘a e Fale ‘eiki ni, ‘a e anga ‘o e fononga ‘o taimí, pea mo e ngaahi ng ue ‘oku fai he vaha’a taimi. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e fakam l atu he ma’u faingam lié, ‘oku ou tui ko ‘amui ange toki fai ha feme’a’aki he Kapinetí, na’a toki h atu ‘a e tangata ni ‘oku nau ng ue’aki foki ‘a e ngaahi hingoa he ngaahi ‘aho ni ko e *impact* ko e h atu ke toe tokoni’i kinautolu ha taimi ‘e tauhoa ai honau ngaahi hoá, ke lava p ‘o toe h atu. Kae hiki ‘a e ki’i v hengá ke ma’olunga tatau mo e ngaahi tu’unga ‘oku nau ‘amanaki ki ai. Ko ia Sea ‘a e l pooti atu ki he Feitu’u na kae ‘uma’ ‘a e Sea ‘o e Fale Aleá, pea mo e ngaahi ng ue na’e hoko he taimi na’e fai ai ‘etau *show*, kae ‘uma’ foki ‘a e tokoni ‘a e ‘Eiki na’e fai he vaha’a taimi na’e fai ai ‘a e folau ki *Rio*, pea peh foki ki Nu’usila, Fakam l atu Sea he ma’u faingam lie.

Sea K miti Kakato: M l . Ko e folau kaliá ko hono ‘omai ko ia ‘o Taufá’ahau mei Ha’apai, ki Tonga ‘Eiki, na’e ‘i ai hono kau tangata na’a nau ‘omi ‘a e kaliá he vaha folau. Ko Ma’afu ko e k pasá ia, ko Fielakepa, ko Taumoepeau, ko Lavaka, pea mo Vaea, ko ia na’a ne hanga ‘o vahe’i, *vire*, ‘a e peaú, kae folau ‘a e vaká, tau ki Tongatapu. Ko e ‘uhinga ia ‘o e hingoa Vaea. Ko ‘ene *vire* ‘a e faingata’á kae fakatau ‘a e vaká ke tau ki taulanga. M l ‘aupito ‘Eiki N pele he tu’uaki ‘o Tonga ni, pea ‘oku tau tui p ko e fiefia lahi ‘a e ‘Eiki Minisit Takimamatá, pea hang ko ho’o me’á, ‘e toki tufotufa, m l ka tufotufa atu ha ki’i sila kae tuku p ki he ‘Eiki Minisit ke ne toki fai ‘e ia ‘a e tufotufa atu. Ha’apai 13.

Veivosa Taka: Sea tapu mo e Feitu’u na, tapu mo e Hou’eiki. Ko ‘eku ki’i tu’u hake p ‘a’aku ia ko e ki’i fehu’i ki he me’a ‘a e hou’eiki, pea ke ta’ofi mai pea u peh p , p ‘e toe fai atu ‘a e fehu’i, he ko ena kuo me’a ki lalo. Sea ‘oku ou fakam l atu ‘aupito ki he hou’eiki Fika l ‘o Tongatapu ‘a e ng ue lahi pea hoko ko e Taki ‘i he folau...

<008>

Taimi: 1050-1100

Veivosa Taka: Na’e me’a atu ai ‘a e ‘Eiki Pal mia, Sea ka ‘oku ou, me’a ‘oku ou ki’i ongo’i hoha’a ki ai Sea ko e, ko e me’a na’a ne peh ko e taimi ko ‘oku ‘alot maki pea toki fie ma’u e Hou’eiki. Ka ko u ‘ilo ko e fu’u tu’u, ko e fu’u hou lahi mo’oni ‘a e kakai ‘o Nu’usila he’ene me’a ko ‘o peh kuo fai e *vote of no confidence* kae hili ko ia ko ia na’e *leader*, ko ‘eku ‘eke p ko e hou ia p ko e, p ko e nonga p ia? Ko ‘eku ‘uhinga p ko ‘eku ki’i fehu’i p ia Sea, m l Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 . Mou k taki, ‘oua ‘e langalanga peau maí, ko ‘etau toki ‘osi eni mei he’etau folofola ko e melino mo e fiefia mo e fa’a k taki, ‘ofa ‘i ‘api. Fakamolemole atu Hou’eiki, tau hoko atu mu’a ‘etau faifatongia. Sai.

Lord Vaea: ‘Oku ou fakam 1 atu Sea pea ko e, ko e kongá foki ia ‘a e, na’e ‘osi foki ‘a e ‘a’ahi ia Sea. Pea ko e kongá ia ko eni na’e fai ko e polokalama leti pea na’e fai ai ‘a e fehu’i ko ená fekau’aki pea mo e *vote of no confidence*, pea u tali hangatonu atu p au ‘oku fai. ‘Oku ‘at fakalao p ia Sea p ‘e hoko he ‘aho ni p ‘e hoko he m hina ka tu’u, ‘oku ‘at p ia. ‘A ia ko e fehu’i ia na’e fai mai kiate aú pea u fakamatala leva ai. ‘A ia, na’e ‘osi mea’i p ia ‘e he ‘Eiki Pal mia Sea, nau fakahoko ange ki ai ‘oku ‘i ai ‘a e polokalama leti te u kau ki ai pea te nau hanga ‘o fehu’i ‘a e me’a fekau’aki pea mo e Fale Aleá mo e ngaahi me’a peh , faka’ofa’ofa pea na’e tali p ‘e he Pal mia ‘i he ‘aho ko ‘e tahá he ngaahi fehu’i ko e kongá ia ‘o e lao. Pea nau fai p ‘e au ‘eku fatongiá.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Vaea: Ko e taimi ‘e fakahoko ai ko e me’a kehe ia Sea mo e taimi te u *submit* mai ai ki he Falé kae ‘uma’ foki ‘a e Kalake pea mo e ‘Eiki Sea, ka ko e fai p hoku fatongia Sea fakatatau ki he ng ue ‘a e Falé. M 1 Sea.

Sea K miti Kakato: Ko ia. Ko e taha e tukufakaholo hotau fonua ‘oku tau kau he ngaahi ha’a mo e ngaahi hingo hang ko ‘eku lave ko ‘anenai ko e Vaea, Vaea e Peau, Vaea e Peau, kae fononga e vaka ke tau ki he taulanga. ‘Eiki N pele Fika 2 ‘o Vava’u.

Lord Tu’ilakepa: ‘Eiki Sea, fakamolemole p he’eku tu’u atu he pongipongi ni ...

Sea K miti Kakato: M 1 .

Lord Tu’ilakepa: ‘Oku ou kole atu mu’a ke tau ki’i m l l , ‘ai ha’atau *breakfast*, ki’i fakatonutonu ‘etau ‘asenita ke tau foki ki ai fakamolemole ‘Eiki Sea, koe’uh ko ‘etau kamata ‘atautolu he pongipongi ni ‘oku, tau kamata ... ‘Oku ou m lie’ia ‘aupito he folofola na’e lau ‘aneuhu pea ‘oku ou tui au ‘oku tonu ke tau ng ue’aki e me’afua ko ia.

(*poupou*)

Lord Tu’ilakepa: Ka ko ho’omou feme’a’aki ‘a moutolu ia, me’a eni ia na’e tonu ke mou ‘ai he taimi e Sea Fale Alea ka ‘oku mou ‘ai ‘e moutolu he taimi ni ka ko e, mahalo ‘oku toe e miniti ‘e nima ko e h ho’o tu’utu’uni, ka toe t ha’atau toe fepaki he taimi ni Sea ‘oku ou tui mahalo ‘oku totonu ke fakatonutonu he ‘oku mau ‘osi maau mai he, hang ko e me’a ko ‘oku ke me’a ki aí, ka ‘oku ‘i ai ha’ate fokotu’utu’u mo ha’ate ng ue he Fale ni pea ‘oku mahu’inga ke ke me’a e Hou’eiki ki ‘olunga ‘o me’a ‘aki. Pea kapau ‘oku ‘ikai pea sai p ia ke te me’a p ‘i lalo ka koe’uh he ‘oku, feinga p foki e Feitu’u na ke fakatonutonu e anga e fonongá. Ka ‘oku ou kole p ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea na ‘oku, h ho’o, toe liliu ai ‘etau me’afuá ka tau ng ue’aki ‘etau ‘asenita kuo ‘osi ‘omai ‘e he Sea Fale Alea.

Sea K miti Kakato: M 1 ‘aupito.

Lord Tu'ilakepa: M 1 .

Sea K miti Kakato: N pele Fika 1 'o Vava'u.

Lord Tu'i' fitu: Tapu mo e Feitu'u na Sea. Tau fakafeta'i p ki he 'Otua e fakalaum lie e Fale 'Eiki ni.

Sea K miti Kakato: M 1 .

Lord Tu'i' fitu: Laum lie lelei e 'Eiki Pal mia peh ki he Sea 'o e Fale Alea pea peh foki ke kei ma'u ho'o sea, Sea ko e peh ko ke tau tuku kae f f e kakai? Ko e Fale eni 'o e talatalanoa ha fa'ahinga me'a p ko ha me'a 'oku kau lelei ki he'etau nonofo 'a k ingá. Ko 'eku tu'u p 'a'aku Sea 'o fakam l ki he Fakafofonga 'o e tafa'aki fakafepakí, ki he *leader* 'o e *opposition party* pea 'oku ou, pea 'oku fiefia e motu'a ni.

Sea K miti Kakato: M 1 .

Lord Tu'i' fitu: Faifaiange pea me'a tohi mai 'a e 'Eiki Pal mia 'o ne tuhu'i tonu ko e taki eni 'o e *opposition party* 'i he Sea 'o e Fale Alea 'o Tongá. Ka ko e fakatonutonu eni Sea. 'I he Konisit tone mo e Tu'utu'uni ho Fale 'oku 'ikai ke 'i ai ha kulupu fakapolitikale ho Falé. Ka ko u fiefia he pongipongi ni, 'ofisi hono ua eni 'o e Fa'unga Pule'anga 'o e fakalelei 'o e fakalaka 'o e tu'unga fakatemok lati 'oku 'i ai 'a e *leader* 'o e *opposition party*. Pea 'oku ou fakam l ki he Fakafofonga N pele, he ko e tama politikale 'a e Pal mia 'o Tonga ni. 'Oku ne me'a ha mo'oni pea 'oku 'ikai ke fakahekeheke ka 'oku ne tauhi, lahi hono ngaahi piok lafi 'oku 'asi ai. Pea 'oku fai tatau peh p 'a Vaea ko e *opposition*, pau p ke na kauhala kehekehe naua, ko e fakam mani lahi p ia 'o e politikale. Ko falelotu p ia 'oku tapu e k ai.

(poupou)

Lord Tu'i' fitu: Ng ue'aki e 'ofa he 'ikai ke ta k taua. Ka 'oku hanga 'e he 'Eiki N pele 'o fakamahino ki Nu'usila 'oku 'i ai p 'a e tafa'aki fakafepaki ka ko 'eku fakatonutonu Sea ke fakatonutonu p e 'Eiki N pele 'oua 'e kemipeini ai ki he Kapinetí pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha *opposition party* ho Fale. Ko ia p Sea e fakahoha'a, m l .

Sea K miti Kakato: Ko ia, m l .

M teni Tapueluelu: Sea ka u ki'i fakatonutonu atu p fakamolemole Sea.

Sea K miti Kakato: Tongatapu 4.

M teni Tapueluelu: Tapu pea mo e 'Eiki Sea 'o e K miti Kakato kae 'uma' 'a e Hou'eiki.

Sea K miti Kakato: K taki, k taki Tongatapu 4, mou k taki 'o tauhi e molumalu e Falé ...

M teni Tapueluelu: Ko ia Sea.

Sea K miti Kakato: Fakatokanga atu p , tauhi e molumalu e Fale.

M teni Tapueluelu: Ko ia. Peh ‘a e fakatapu ‘Eiki Sea ki he Hou’eiki M mipa ‘o e K miti Kakato kae tokoni atu p ‘e Sea, ‘oku ‘i ai ‘eku tui ki he me’a na’e me’a ki ai ‘a e Hou’eiki ko eni ‘o Vava’u Sea, telia na’a h ‘a e ‘asenita na’e tuku hifo mei ‘olunga ‘Eiki Sea. Ko e ‘asenita ko na’e tuku hifo mei ‘olunga ko e Lao Fakaangaanga Fika 10, 11 kae peh ‘Eiki Sea ki he ngaahi fakamatala fakata’ú. ‘Oku mahu’inga e ngaahi me’a ko ‘oku ‘ohake he pongipongi ni ‘Eiki Sea ka ‘i he tui ‘a e motu’a ni na’e tonu ke ‘ohake ‘i he Fale Alea. ‘Oku kau mo e motu’a ni ia ‘i he fie fakalavelave atu ki he *vote of no confidence*, na’e kole ‘e he motu’a ni ki he Sea ‘o e Fale Alea telia na’a ha’atau ni’ihi ‘o *stuck* ‘i muli kae fai e *vote of no confidence* he ‘oku ‘at p ia mei he m hina ono ko eni ‘o tataha ia ‘o tau ki he Sune ko ‘o e ta’u fo’ou ‘Eiki Sea. Ka ko e me’a na’e me’a mai ‘aki ‘e he ‘Eiki Sea ‘oku te’eki ke fakah mai ha me’a peh , longoa’a ai e fonuápea ‘oku talangofua e motu’a ni ki ai ‘Eiki Sea. Ka ‘oku kole atu p au ia ‘oku poupou atu p au ia ki he me’a ‘a e, mahalo ‘oku fie ‘Eiki Minisit e N pelé Sea, ‘at p ia ke tohi kole ki he Kapineti pea ‘osi Sea ko taua p , ‘e ... ka ke si’i tukuange ki hotau k miti ‘o tautolu ke folau hotau vaká ‘o fekau’aki mo e ‘asenita na’e si’i tuku hifo mei he Fale Alea ‘o Tonga Sea. Ko e poupou atu ke tau foki mai ki he’etau Lao Fakaangaanga. M l ‘aupito Sea.

Sea K miti Kakato: M l . Toe miniti ‘e tolu, faingam lie kapau ‘oku ‘i ai ha taha ‘oku fie me’a mai ha me’a, pea tau toki ... ‘Eiki Pal mia ...

Fakamahino Pal mia ‘uhinga fili Vaea kau he’ene kau folau ki Nu’usila

’Eiki Pal mia: M l Sea ko e kole p ke u h fanga he fakatapu kuo aofaki kae fai atu ha ki’i fakahoha’a. ‘Oku ou, mahalo ko ‘emau folau na’e totonu p ke ‘ohake ia ‘i he taimi ko na’e fai ai ‘i Fale Alea.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

’Eiki Pal mia: Ka ko eni kuo, kuo ‘osi ‘oatu e lave ki ai ‘a e ‘Eiki N pele pea na’e peh ‘e ta’ofi mai ka ‘oku ou, kuo ‘osi me’a atu e ‘Eiki N pele na’e lava lelei ‘emau folau.

Sea K miti Kakato: M l .

’Eiki Pal mia: Ko e, ko e me’a ko ‘oku fekau’aki pea mo e *leader* ko *opposition* mahalo ‘oku ou tui ko e, ‘oku mo’oni p ‘ene laú. Ko e me’a fo’ou eni ia. ‘O kapau te mou manatu ki he taimi ‘oku me’a mai ai ki Tonga ni ha ‘a’ahi faka-Pule’anga ‘a Nu’usila ‘oku pau p ke ha’u ai ‘a e *opposition*. Mahalo ko e founga fakatemokalati ia. Pau p ke ha’u e *opposition* ia ai. Ko e founga ko na’a ku ‘ai na’a ku peh te tau kamata ‘aki ia. Ko e talu e ng ue faka-Fale Alea ‘a e motu’a ni pea ui p foki au ‘e he kakai mo e Fale Alea ni ko e taki ‘o e *opposition* ka na’e ‘ikai ke ‘i ai ha fa’ahinga *official title* ia ‘e ‘omai ki he motu’á ni, ko e ui p . Pea ko e taimi ko na’a ku fakaafe’i ai ‘a e ‘Eiki N pelé na’e ‘ikai keu tohi mai au ‘o ‘asi mai ai koe’uh ko e *leader* ‘o e *opposition*. Ko ‘eku fo’i tohi ko e kole mai p ki ai ke tuku ange mai mu’a ‘a e ‘Eiki N pele ke mau folau. Ko ‘emau t ko ki Nu’usila pea nau toki ‘ai ai ‘a e hingoa ko iá pea kiate au na’a ku peh ko e tokotaha ia he fo’i fakalaka ki mu’a ‘i he’etau ng ué ke tau ng ue fakataha ma’u p ma’u p , he .

Pea ko hono mo'oni na'e tokoni 'a e 'Eiki N pele ki he'emau folau pea mau tali e ngaahi fehu'i mo e ngaahi me'a peh .

Mahalo ko e me'a ia kuo fekau'aki mo e me'a ko ia kapau 'e toki 'i ai ha, ha fie ma'u ha taimi ke toe fakaikiiki ange 'emau folau, ka ko e folau lelei na'a mau fai 'e Sea tautautefito eni ki he'emau 'a'ahi ko eni ki he ngaahi feitu'u ko eni 'oku 'i ai 'etau kau ng ue. Ne mau 'o a'u tonu ki ai pea ko e konga mahu'inga taha ia, mau mamata tonu ki he feitu'u 'oku nau mohe ai, anga 'enau kai mo e ngaahi me'a kotokotoa p na'e 'oange, faka'ofa'ofa 'aupito pea mo e founa 'enau hanga 'o kosi 'a e ' pele mo e me'a. Mau mamata tonu ki ai. Pea ko e me'a mahu'inga ko e anga 'emau sio ki ai ko e fa'ahinga me'a ko ia 'e 'ikai toe tuku foki ia ko e *ongoing economic activity* ia 'i he vaha'a 'o Tonga ni mo Nu'usila pea peh ki 'Aositel lia, 'a ia 'e hokohoko atu. Ko e me'a mahu'inga ia. Pea ko e taha e me'a 'e taha na'a ku fakatokanga'i 'a e malava 'e he kakai ko eni he ki'i feitu'u ko eni *Nelson* ke nau ng ue fakataha mo e ngaahi siasi ke poupu'u 'i 'a e me'a ko ia. Mahalo ko 'eku lave p ia ki he me'a ko ia tukukehe e ' , mau 'a'ahi kehe ki he, tukukehe 'emau fakataha pea mo e taki 'o Nu'usila pea peh ki he Minisit ko eni ki he, ki Mulí. Pea na'e 'i ai mo 'emau 'a'ahi ki he ngaahi 'apiako hang ko eni ko Manukau *Institute Technology*, ko e *Saint Helen* p ko e h ko e 'apiako ko ia. Pea toe fakataha mo e kakai Tonga. 'A ia ko hono fakanounou' 'e Sea mo Hou'eiki na'e lava lelei 'a 'etau folau ki Nu'usila.

Ko e ki'i me'a p 'e taha 'oku ou fie lave ki ai 'oku ou 'oatu 'a e fakam l heni ki he, k taki p Sea fakamolemole kae lava ai leva he ki'i toenga ko eni. Fakam l heni ki he Siasi 'o e Kau M 'oni'oni 'o e Ngaahi 'Aho Kimui Ni 'i he ng ue lelei ne nau fai 'o tau mamata k toa ki ai e fonua ni ko 'enau fakama'a hotau fonua.

Sea K miti Kakato: M l .

'Eiki Pal mia: Ko e, ko e, na'a ku ongo'i m fana 'aupito 'aupito 'i he ng ue ko eni pea 'oku ou faka'amu 'e lava ke hokohoko atu 'etau feng ue'aki mo e ngaahi siasi. Kapau 'oku peh e ala e ki'i siasi 'e taha huanoa ka tau ka ala k toa. Pea 'ikai leva ke toe 'i ai ha me'a lahi hotau fonua ni. Pea kamata ke 'asi mai 'a e matamatalelei mo faka'ofa'ofa hotau fonua ni 'i he'etau feng ue'aki pea mo e ngaahi siasi. 'Oku ou faka'amu p 'e hokohoko atu 'a e feng ue'aki ko eni mo e siasi ko eni. Pea 'oku 'i ai foki mo e me'a 'e taha 'oku 'ikai ke ngata p 'enau fakama'a 'a kolo ni, ka 'oku nau toe fai mo e ngaahi tokoni kehe, tau 'osi, mou mea'i p 'e moutolu. Pea ko ia 'oku peh 'a e fakam l na'e 'osi 'ave p 'eku tohi ki he taki 'o e siasi ko eni 'o fai e fakam l ki he'enau ng ue ko na'e fai. 'Oku ou faka'amu mai 'oku fanongo mai e Tonga kotoa ki he fakahoha'a ko eni 'oku fai 'e he motu'a ni 'oku ou tui ka tau ka ala k toa, ngaahi siasi mo e ngaahi kupu kehekehe hotau fonua ni, ng ue fakataha pea mo e kau 'ofisakolo, kau pule fakavahe mo kimautolu e kau Fakafofonga e Kaka'i he ngaahi kolo, 'ikai ke 'i ai ha me'a 'e si'isi'i hotau fonua ni. Ko e ki'i fonua valevale eni ia ke tau hanga 'o langa pea ko ia 'oku ou peh 'eku ... 'oatu 'eku fakam l ki he siasi ko eni. Sea mahalo ko e ngata'anga ia e ki'i fakahoha'a.

Sea K miti Kakato: M l .

'Eiki Pal mia: Fakam l atu.

Sea K miti Kakato: 'Io ko u kole fakamolemole p heni ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga

koe'uh ko e ' me'a ko eni na'e tonu ke 'ohake ia he'etau kei Fale Alea. Ka koe'uh ko e ... e N pele kae kole fakamolemole atu 'i hono maumau'i e toputapu 'o e Fale. Tau m l l miniti 'e 20.

(Pea na'e ki'i m l l heni)

<009>

Taimi: 1115–1130

S tini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea K miti Kakato.

Sea K miti Kakato: Tapu mo e 'Eiki Pal miá pea ko u kole ke u hufanga he ngaahi tala fakatapu kotoa p kuo aofaki 'i he fakataha'anga K miti Kakato 'a e Fale Alea 'o Tongá ka tau hoko atu ki he'etau lao fakaangaangá. Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 3 ki he Ng ue Fakapule'angá. K taki 'Eiki Minisit Lao 'o fakama'ala'ala mai 'a e fo'i lao ko ení. K taki, k taki fakamolemole. Ko e Lao Fakaangaanga Fika 10 Fakatonutonu ki he Pule'i e Toutaí, 2016. K taki e Minisit Lao 'o fakama'ala'ala mai. Minisit Lao?. Toutaí, m l , m l .

Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 10/20167

'Eiki Minisit Ngoue & Toutai: Fakatapu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea K miti Kakató. Tapu atu ki he kau Fakafofonga 'o e Hou'eiki N pelé, 'Eiki Pal mia pea mo e Hou'eiki Minisit 'o e Kapinetí. Peh foki kia nautolu e Hou'eiki 'oku nau Fakafofonga 'a e Kakaí. Kae 'oatu e ki'i fakamatala ko ení. Ko e konga lao ko ení ko e ki'i fakatonutonu p . Ko hono taumu'á 'oku, koe'uhi p makatu'unga eni 'a e fakatonutonu ko eni e laó, makatu'unga eni 'i he feinga ke fakafaingofua'i ke lava 'o lisi mai 'a e ngaahi vaka toutaí mei muli 'e he kau toutai ko ia p ko e ngaahi pisinisi Tongá, 'a e fonuá, koe'uhí ke lava 'o ng ue'aki 'i he konga tahi toutai ko ia 'o e fonuá 'i Tonga ni. Pea 'oku makatu'unga p eni koe'uhi he 'oku, ko e mamafa ko ia 'a e totongi 'o e vaka toutaí, ngaahi vaka toutai lalahí, toutai palú. Pea 'ikai ke lava 'e ha tokotaha p ko ha ngaahi pisinisi, he 'ikai ke faingofua ke nau lava 'o fakatau 'a e ngaahi vaka toutaí. 'Oku 'i ai e tu'unga lelei fekau'aki pea mo e toutaí. Pea ko ia 'oku 'uhinga ai ko eni hono ng ue'aki 'a e konga lao ko ení ke lava ke fakafaingofua hono h mai e vaká 'a ia ko hono charter, 'i he lea fakapap langí p ko e lisi mai 'a e vaka toutai ko ení. Ko e taimi ko ia 'oku lava 'o lisi 'oku kei ma'u p 'e he tokotaha ha'ana e vaká 'a e muli, vaka muli e tokotaha ko iá, fakalao 'oku ne kei ma'u p 'a e totonu fakalao ki he vaká. Ka ko e taimi ko ia 'oku lisi mai ai ki Tongá ni pea pule leva 'a e kautaha pisinisi ko ia hení p ko e tokotaha ko ia 'oku ne hanga 'o ng ue'aki e vaka ko ení 'i hono tokanga'i e vaká. Pea to e fakah mai mo e kau ng ue ke nau ng ue 'i he vaká, 'eiki vaka pea mo e kau toutai ke nau ng ue he vaká. Pea 'ikai p ko hono to e fakalele ko ia 'a e pisinisi toutaí. Ko e me'a p taha 'oku 'ikai ke ngofua ki he tokotaha ko ení ke ne fakahokó 'a ia ko hono fakatau atu ko ia 'o e vaka ko ia he koe'uhi ko e vaká 'oku kei ma'u p ia 'e he tokotaha ko ia 'oku ne ma'u totonu e vaká 'i mulí.

Ko e alea ko fekau'aki mo e vaka mo e totongi ki he vaká ko e me'a p ia 'a e pisinisi ko ia 'i Tonga ní p ko e tokotaha 'oku ne pule'i ko ia 'a e vaká 'i Tonga ni. Ko e alea p ia 'a'ana pea mo e tokotaha muli ko ia 'oku ha'ana e vaká. Kaekehe pea ko hono 'uhinga p 'o e liliu ko ení, 'uh ke fakafaingofua hono lava ko ia ke tuku mai 'a e vaka, ngaahi vaka mulí ke lisi mai 'e he kau toutai ko ia 'i Tonga ni, mo e feinga ko ia ke to e fakalakalaka e toutaí ki mu'a ke to e lahi ange ngaahi vaka toutai ko ia 'oku toutaí 'i hotau konga tahí. Mahalo ko e ki'i lave nounou atu p ia ki

he kongā lao ko ení. M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 . ‘Eiki N pele Niua.

Fokotu’u ke fakalahi patiseti ki he Va’a Toutai

Lord Fusitu’a: Fakam 1 atu Sea. Tapu mo e Feitu’u na Sea pea tapu mo e Hou’eiki e K mití. ‘Oku, ko e ‘uhinga e fakahoha’a e ‘aho ní ko e fie pou pou ki he Lao Fakaangaanga ko ení pea mo e kole ki he Pule’anga fakalukufua pea mo e kole fakama’ala’ala. Ko e ‘uluaki pou pou, koe’uhí, na’e ‘i ai e fakakaukau lolotonga e alea patisetí ha founa ke uki p pou pou e sekitoa ko ení. Kapau ‘e fakafoki e manatu ‘a e Falé ki he alea patisetí, ko e motu’a ni mo e ni’ihi he t pile ko ení na’a mau pou pou ke to e hiki’i hake pa’anga ko ‘o e potung ue ko ení koe’uhi ko e *foundation* eni ia ‘a e ‘ekon mika e fonuá ki he senituli ka hoko maí. Ko ia ‘oku ou fie pou pou lahi pea ‘oku mahino mei ai, ‘oku ne hanga ‘o fakafaingam lie’i ‘a e ng ue ‘a e kakaí ‘i he sekitoa ko ení. Na’e ‘i ai e fakahoha’a e motu’a ni mo e fakahoha’a e ma’u tofi’á hono tali ‘e he ‘Ene ‘Afió ‘i he faka’ali’ali ‘i Niuafo’ou. Pea na’e fai e fakap ki he me’a ko ení, ko e faka’amu ke to e pou poua pea to e hiki’i hake pa’anga ko ia ‘oku fakahoko ‘e he Pule’anga.

Pea ko e kongā hono ua ko e tui ‘a e motu’a ni, ko e tu’u ko ia ‘a e *policy* fakalukufua ‘o ha Pule’anga, ke ne fokotu’u ha lao ke fakahoko’aki ‘a e ng ue ke ne fakahoko ha ngaahi me’a ke faka’ai’ai e sekitoa ko ia. Pea ko e tolú, ke ne ‘ai ha tokoni ke langa e sekitoa ko iá. ‘A ia te u ‘oatu e fakat t ko ení. Ko e sekitoa ko ki he folau vakatahí, ‘oku ‘i ai e Tu’utu’uni Kapineti tu’u pau. Kapau ‘oku ke fakahoko ‘e ho’o kautahá ha folau vakatahi fakalukufua ki he fonuá, *national service*, ‘oku ‘oatu ‘e he Kapinetí ia ‘a ho’o *subsidy*, pa’anga ‘e 4 mano he m hina ke tokoni ki he ng ue ko ‘ení. Pea na’e toki ki mui ni mai, na’e fakahoko e kole ‘a e *Real* Tonga ki he Kapineti ke ‘omi mo ha *subsidy* ke fai ha tokoni fakapa’anga ke uki e sekitoa ko iá. ‘A ia ko e pou pou pea mo e pole ki he Pule’anga, pou pou ki he lao ko ení pea kole ke ‘ai mai ha ngaahi founa ng ue ke uki e sekitoa ko ení, ‘a e toutaí ke ma’u ai ha mo’ui ‘a e kakaí. Pea ko e ‘uhinga e kole ko ia ke hiki e pa’angá ‘i he patiseti ‘a e potung ue ko ení ke lava e ngaahi *subsidy* peh ke ne to e fakalanga hake sekitoa ko ení ma’a e kakai. Ko e ‘uhinga ia e fakahoha’a ‘Eiki Sea. Pea ‘oku ou tui ko e fakalukufua, ko ha fakalanga eni ko ki he langa faka’ikon mika e fonuá ‘Eiki Sea. Ko ia, m 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 . ‘Eiki N pele Fika 1 ‘o Vava’u.

Tokanga ki he ‘inasi Pule’anga he ngaahi alea ng ue toutai

Lord Tu’i’ fitu: Tapu mo e Feitu’u na Sea. Tuku p mu’a ke fai ha ki’i fakahoha’a fekau’aki mo e lao kuo fokotu’u ‘e he ‘Eiki Minisit ...

<001>

Taimi: 1130-1140

Lord Tu’i’ fitu: ... ‘uluaki p ‘eku fifili ‘aku Sea he’eku fehu’í he faka’ofa’ofa ‘a e fakatupulaki e f ng ue’akí mo e anga e fakalalakaká. K ko ‘eku fehu’í ko e h e ‘ nasi ‘o e Pule’angá ‘i he ngaahi aleapau ko ení ?

Hang kiate au ‘oku t e faka’ata’at he lao fakaangaanga ko ení ke fakafaingam lie’i ‘a e tokotaha fakalotofonuá mo ha kautaha ke ‘omai pea ‘e kei malava ai ‘a e tau’at ina ‘o ‘ene fatongia ‘o e

toutai mo e ngaahi fakalalakaka faka'ekon miha na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga Niuá. Ka ko 'eku fehu'i 'oku 'i f 'ia 'a e Pule'angá 'i loto 'i he alea ko ení he ko e Pule'angá 'oku fa'u 'a e lao mo e ngaahi ng ue.

Ko hono uá, kapau 'e faifai ange pea 'ikai fa'a malava he 'e kau toutai fakalotofonuá 'a e fatongia 'o e toutai hang ko e anga m heni p 'oku tau anga ki ai pea lahi leva 'a e ' kautaha 'i he aleapau 'o ha ngaahi vaka mei muli. Ko e h nai ha fokotu'utu'u 'a e potung ué ni ki he fakangatangata 'o e toutai ki he mon 'ia 'a hotau kakai fakalotofonuá 'a e toutai 'o e iká.

Hang kiate au ko e 'asi p ha ngaahi vaka mei muli 'oku hang ia ha lele ko ha vakapuná ko ha'atau folau 'i tahi 'etau kau toutai. 'E 'i ai nai hono fakakaukau'i 'e he Pule'angá 'a e ngaahi vaka peh ke fakangatangata p 'i he maile 'e 200 ki tu'á 'i hotau potu tahi kae tuku e 200 mo e 100 tupú ke si'i fe'unga mo hotau vaivai ai 'a e langa 'a e toutai 'i hotau fonuá ni. Pea ko e faka'osí p Sea ko u poupu ki he fokotu'u ko eni ka ko u loto ke fakapapau'i he Pule'angá 'a 'ene ng ue mo 'ene ngaahi tu'utu'uni 'i he ngaahi pa'anga mo e totonu 'o e tokotaha toutai ko e Tonga ki he'ete totonu 'e ma'u 'ene mon 'ia mei he lao fakaangaanga ko ení. M l Sea.

Sea K miti Kakato: M l . 'Eiki Minisit tali mai 'a e fehu'i ko ení.

Lahi ngaahi vaka muli toutai 'i Tonga ni

'Eiki Minisit Ng ue: M l 'aupito Sea ... p kau tali atu 'a e fehu'i 'a e 'Eiki N pelé. Ko e, 'io ko e tu'u ko ení 'oku maau p 'a e fokotu'utu'u ko 'a e Pule'angá ki he, 'a ia ko e fehu'i 'uluaki fekau'aki ko ia mo e 'ai ko eni ki he lahi ko 'a e ngaahi vaka toutai h mai ko ia ki Tonga ni. Ko e tu'u he taimi ni ko e ngaahi vaka toutai ko mei, toutai'i ko ia 'o e valú 'oku fakangatangata p ki he vaka 'e 15. Pea ko 'ene tu'u ko eni he taimi ní 'oku 'i ai 'a e vaka toutai muli 'oku lolotonga 'i Tonga ni ko e vaka 'e nima 'oku lolotonga toutai 'i Tonga ni. Pea ko e vaka 'e ono 'a e kau toutai 'i Tonga ni totonú. Pea, 'a ia ko e ono, k taki 'io ko e vaka 'e nima pea vaka leva 'e valu eh ko ia. 'A ia 'oku toe 'a e vaka 'e tolu toe vaka 'e tolu pea a'u ki he 15.

Ka 'oku 'i ai 'a e 'amanaki ia 'a e kau toutai ko ia 'a Tongá kuo hiki hake eni 'o, 'a e kautaha 'e taha 'o 'alu hake eni 'o vaka 'e nima 'o nau fakatau p honau vaka toutai p . Pea 'oku toe 'i ai leva mo e toenga ko ko e tolu ko ko e vaka 'e taha 'a e tokotaha pea vaka 'e taha 'a e ua 'a e tokotaha. Pea ko 'ene tu'u ko he taimi ni ko e fokotu'utu'ú 'e ngata p he ono 'a e lahi ko ia 'o e vaka muli ko ia 'oku ha'u ki Tonga ni pea kapau 'e 'ova ai ko e taimi p ko 'oku 'omai ai ha vaka fo'ou mei muli 'o ha taha Tonga kuo pau leva ke to'o 'a e vaka muli 'e taha kuo pau p ke ha'u 'o fetongi ha'u p 'o fetongi. Mavahe atu 'a e vaka muli 'e taha ka kuo pau ke h mai ha vaka toutai 'o ha taha Tonga pea ko e tu'u ia 'i he taimi ni.

Founga totongi laiseni ngaahi vaka muli toutai 'i Tonga ni

Pea ko e ngaahi vaka ko ení ko e ngaahi, 'a e vaka muli ko eni 'oku lolotonga toutai ko ia 'i Tonga ni nimá ko e fokotu'utu'u ko 'oku ng ue'aki ko , 'oku fu'u kehe 'aupito ia mei he fokotu'utu'u na'e ng ue'aki 'i he ngaahi ta'u ki mu'á pea mo e ngaahi fonua mulí 'i he laiseni mai ko ki Tonga ni. Ko e laisení 'oku nau totongi 'oku fakatautu ki he mahu'inga 'o e ika ko 'oku nau ma'ú. Ko e ng ue ko he Pasifiki 'oku nau ng ue'aki 'a e lahi 'o e vaká ko e lahi 'o e vaka 'oku makatu'unga ai hono fika'i ko 'o e pa'anga 'oku nau totongi maí. Ko e tu'u 'a Tongá ni ko e founga fo'ou ia

he 'oku fakatatau ia ki he lahi ko ia 'o e ika 'oku nau hanga 'o to'o mei hotau kongā tahí 'a ia 'oku ng ue'aki 'a e totongi ko 'oku ng ue'aki 'e he m keti fakavaha'a-pule'anga 'i he mahu'inga 'o e ika ko ia. Pea 'ikai ke ngata a'í ko e ika kotokotoa ko 'oku ma'u he ngaahi vaka ko eni kuo pau ke 'uluaki fakahifo ia 'i Tonga ni mo l kooti 'e he kau ng ue maau k toa ia pea toki fika'i mei ai 'a e lahi ko ia 'o e iká mo hono mahu'ingá. Pea ko e totongi ko 'enau laisení 'oku fakatatau ki ai pea toki tukuange leva ke h ki tu'apule'anga 'enau ika ko 'oku h ki tu'apule'angá pea ko e toengá 'oku fakatau fakalotofonua p 'i he m keti fakalotofonua.

Fokotu'utu'u holoki totongi fakalotofonua iká ki he ma'u me'atokoní

Ko e tahá 'oku toe 'i ai 'a e fekau'aki 'a e ng ue ko eni pea mo e tu'unga ko ia 'o e mo'ui lelei 'i hotau fonua 'i he taimi ní he koe'uhí ko e taimi ni foki 'oku, ko e taimi eni 'oku fie ma'u lahi taha ai 'a e me'atokoni ko ia mei ' sení koe'uhí he 'e tokoni lahi ki he mo'ui lelei ko ia 'a hotau kakaí kae tautaut fito ki he mahaki ko ia ko 'oku 'ikai pipihí. Pea 'i he'ene peh leva 'oku 'i ai 'a e fokotu'utu'u mo e kautaha ko ení koe'uhí ke holoki 'a e totongi ko ia 'o e ika ko ia 'oku nau fakatau fakalotofonua ke totongi'aki 'a e vaeua 'o e totongi ko ia 'i he m keti ke holo hifo koe'uhí kae lava ke toe ma'ama'a ange ke faingofua ange pea lava 'o faingofua ange hono fakatau ko ia 'e hotau kakaí koe'uhí ke nau ma'u me'atokoni mei ai pea toe lahi ange 'a e ma'u me'atokoni mei he me'atokoni ko mei tahí, iká mo e ngaahi me'atokoni kehekehe ko ia mei tahí. Ko e anga ia 'o e fokotu'utu'u ko ia.

Pea ko e anga ko fokotu'utu'u ki he kaha'u 'oku 'ikai ke ngata p heni ka 'oku 'i ai 'a e fokotu'utu'u koe'uhí ko e, ki he langa hake ko ia mo toe lahi ange 'a e ika ko ia 'oku 'omai ki he m keti fakalotofonua ko hono fokotu'u ko ia 'a e ngaahi vaka vakavaka' mei 'oku ne tauhele'i ko ia 'a e iká. Fakahoko eni 'i 'Eua lele lelei 'aupito 'i 'Eua pea mahalo 'oku mou mea'i p 'oku lahi 'aupito 'a e ha'u e, hono ma'u e 'atú mei 'Eua 'o 'omai ki he m keti 'i Tongatapu ni. Pea ko e ng ue tatau p 'oku fakahoko ki Ha'apai pea mo Vava'u pea mo e ongo Niuá koe'uhí ke lava.

'I he taimi tatau p 'oku toe hanga 'e he founa ng ue ko ení 'o ne 'oatu 'a e k ingá ke 'oua 'e fu'u toutai'i 'o lahi 'a e ngaahi hakau 'i he mat fonua 'uhí ka nau toe lava foki 'o toutai mei he ngaahi kongā tahi ko ia 'oku toe ki'i loloto angé pea ma'u mai ai p 'a e ika kehekehe fa'ahinga kehekehe 'a e valú mo e ngaahi ika kehekehe ko iá 'uhí ke 'omai ki he m keti ke tokoni ki he ma'u me'atokoni ko ia 'a e kakai 'o e fonua. Pea ko e anga ia ko fokotu'utu'u ko eni ki he kaha'ú pea hang p ko na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki N pele ko ia mei Niuá ko e ngaahi me'a ko eni na'e fakam hino k toa p 'i he taimi ko eni 'oku fakahoko ai ko 'a e show 'o fakahoko ki he k inga pea 'ikai ngata p ka ko 'Ena 'Afifi ki he ngaahi fokotu'utu'u ng ue ko eni 'oku fakahoko mo sio ko ia ke toe lelei ange 'a e langa hake ko 'o e toutai Pea 'ikai ngata p ka ko e toe lelei ange 'a e tokoni ko ia ki he ma'u me'atokoni ko ia 'a e kakai 'o e fonua. M l Sea.

Sea K miti Kakato: M l . Hou'eiki 'oku 'at p ke mou ...

M teni Tapueluelu: Sea ke u ki'i fakahoha'a atu p .

Tokanga ki he 'inasi Pule'anga he totongi laiseni vaka toutai muli

Sea K miti Kakato: ... fakama'ama'a kae k taki ko e fehu'i ko 'a e N pele ko e h e 'nasi 'o e Pule'anga. Ko e 'uhinga kiate au kapau 'oku tau peh 'oku laiseni, pa'anga 'e 20,000 ko e h e 'nasi 'o e Pule'anga 'i he 20000 ? Ko ia 'Eiki N pele ?

Lord Tu’i’ fitu: Ko ia Sea ko e ki’i fehu’i ia pea ko e faka’osi, ko u fakatokanga’i tokanga atu ki he fakam l ki he Pule’anga e ‘Eiki Pal mia ‘a e ‘osi ‘a ‘enau hoko mai ko eni ki he Pule’anga ‘ikai ke ‘i ai ha veve lahi taha na’e fakama’a he Pule’anga ko eni ko e ngaahi vaka mei muli na’e tau ‘i uafu. ‘Oku ‘i ai ha fokotu’utu’u ‘a e aleapau ko eni mo e lao ko eni ki ha ngaahi me’a peh .

Sea K miti Kakato: K taki Minisit ‘o tali mai ko e h e ‘ nasi ‘o e Pule’anga ‘oku ma’u ai. ? Hang ko ‘eku fakat t kapau ko e 20,000 ‘a e laiseni ko e h e ‘ nasi ‘o e Pule’anga ‘oku ma’u ‘i he 20,000 ko ia mahalo ‘oku ‘uhinga peh ‘a e fehu’i.

Tali ki he lahi ‘inasi e Pule’anga he laiseni toutai vaka muli

‘Eiki Minisit Ng ue: Sea ko e laiseni ko eni ko e pa’anga h mai ia ‘a e Pule’anga ‘oku t naki ko ia ‘oku t naki ko ia ‘e he potung ue. Ko ‘eku faka, mahalo ko e ta’u kuohili mahalo na’e taha 1.9 miliona ‘a e lahi ko pa’anga ‘oku, na’a nau h mai koe’uhí ko e laiseni ko eni ‘o e ngaahi vaka. Ka ‘oku, ka ko e ‘ nasi ia ‘o e Pule’anga ia ‘oku ha’u ko iá. M l . Ko e ki’i fehu’i ko ena ‘e taha k taki Sea ‘o fakaongo mai ange ‘a e ki’i fehu’i fakamuimui.

Lord Tu’i’ fitu: Sea ko e faka’osi ‘o e ki’i fehu’i fakamuimuí ka na’e heliaki atu ko e h e pa’anga ‘oku ma’u mei he laiseni ha vaka ‘e taha, ‘uhinga ia kae m ’opo’opo ke t naki e ‘uluaki fehu’i. M l Sea.

‘Eiki Minisit Ng ue: Ko ia ko e laiseni ke túkhuha ... hang ko ho’o fakatatau ki he mahu’inga ko ‘o e ika ka ko ‘eku fakafuofua mahalo ‘oku ‘i he 30,000...

<002>

Taimi: 1140-1150

‘Eiki Minisit Ngoue & Toutai: 35,000 ki he vaka ‘i he ta’u e. ‘Alu hake ia mei he 10,000 tupu ko na’e fa’a ng ue’aki ki mu’á ka ko kuo ‘alu hake ki ‘olunga.

Sea K miti Kakato: Hang ko ho’o me’á ‘oku makatu’unga ‘i he mahu’inga ‘o e iká pea mo e toni .

‘Eiki Minisit Ngoue & Toutai: Ko ia.

Sea K miti Kakato: M l mahino ia. N pele Tongatapu l.

Lord Vaea: M l Sea ma’u faingam lie. Pea ko e liliu ko eni ‘o e laó ‘oku ai e hoha’a ki ai Sea. Ko e vaka toutai mulí ‘oku ng ue fakalotofonua’akí. ‘A ia ko e fakalotofonua’ Sea, ‘oku makatu’unga ia ‘i loto ‘i he maile ‘e 12 p ‘i loto ‘i he maile ko ia ‘e 300? Ko e 12, ko ‘api ia. Ko ho’o ki’i vaka fokotu’ú ia, ‘at ia kia koe. Ko ho’o mavahe p mei he 12 ki he 300, Sea ‘oku tokosi’i ‘aupito hotau kakai ‘o tautolu ‘oku toutai aí. Pea ‘oku lahi ‘aupito e ngaahi vaka ia mei tu’apule’anga ‘oku nau toutai’i ‘a e tafa’aki ko ení. Ko hono ‘uhinga ia ‘oku fai ai e tokangá ko hono ‘uhingá he ‘oku faka’at ia he ‘Eiki Minisit ha vaka muli ke nau mai ‘o toutai’i. ‘Uluakí ia. Ua, ko e fakalea ko ‘oku peh ni, fakahifo kotoa ‘ene toutaí, p ko e kongá lahi ‘o ‘ene toutaí

‘i Tonga ni. Sea ko e fakahifó ‘oku fai ‘i Tongatapu p . Hala ‘a Vava‘u, hala ‘a Eua, hala e Ongó Niuá, pea hala mo Ha‘apai. Ko ‘ene hala p ko ‘a Tongatapu, Levuka p ko Pangopango. Ko e feitu‘u ia ‘oku ‘ave ki ai ‘a e toutaí Sea. ‘A ia, ko ‘eku ‘uhinga ‘eku fakatokanga ko ki hení, ‘oku faka‘at ia ‘e he ‘Eiki Minisit , tapu ange pea mo ia, ke fai e toutaí, ‘i he ‘amanaki te nau mai ‘o tuku mai e iká ki heni ke fai hano sivi‘i. Sea kapau te u toutai au ‘i Niuá mo Niuá Toputapu, ko e h hono ‘uhinga te u toe foki mai ai ki ...

‘Eiki Minisit T naki Pa‘anga H Mai: Fakatonutonu.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu.

‘Eiki Minisit T naki Pa‘anga H Mai: Fakatonutonu. Tapu pea mo e ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Hou‘eiki M mipa. Sea ko e ki‘i fakatonutonu, ko e ki‘i fo‘i lao ko ení ia, makatu‘unga hono fakah mai e lao ko ení ko e kole ‘a e kau toutai Tongá. Ke faka‘at ange mu‘a ke nau hanga ‘o *charter* mai ha vaka mei tu‘apule‘anga ke nau ng ue‘aki. ‘Ikai ko ha kautaha muli, ko e ‘uhinga foki ko e fu‘u mamafa ko ‘o e fakatau ko ha vaka toutai mei mulí, ‘oku faingofua ange ke nau alea ng ue ke nau hanga ‘o *charter* mai taimi nounou, ta‘u ‘e 1, m hina ‘e 6. Ko e founga ko ‘o e alea ko iá, founga fakakomesiale ia, ‘ikai ke kau e Pule‘angá ia he alea ko ia e ‘u kautaha toutaí p ko e fakafo‘ituitui mo ha kautaha ‘i Nu‘usila p ko e f ha fonua ‘i tu‘apule‘anga. Ko e kongá ko ‘e taha ki he tokoni ‘a e Pule‘angá, Sea ‘osi ‘i ai e silini he Pangik Fakalakalaká ko e tokoni ki he kau, pea ‘oku ng ue‘aki eni ia he kau toutaí. ‘Aonga e silini ko ení ke nau ng ue‘aki ia pea ma‘ama‘a ange ia. ‘Osi p taimi fiema‘ú pea fakafoki e vaká ia, kae hoko atu ke mai ha vaka ‘e taha ‘oku sai angé. M l .

Sea K miti Kakato: ‘E Hou‘eiki, k taki. Kou u kole fakamolemole atu. Ko e me‘a mahu‘inga hení ko e n vaka. Pea ‘oku ou kole atú, ko e ‘uhingá ko e feme‘a‘akí ke nofo he n vaká. Mou k taki.

Hoha‘a ki he founga fakahifo ika toutai kau muli

Lord Vaea: Sea ko e n vaká ‘oku makatu‘unga ia he ngaahi toní Sea. Pea kapau e ai ha vaka ia ‘oku fute ‘e 50, ko e toni ko ‘o‘oná ‘oku si‘isi‘i ia Sea. Ka ai ha vaka ‘oku mita ‘e 200 ‘e toni ia ‘oku kehe ange ia. Ko hono ‘uhinga ia ‘oku fai ai e hoha‘á Sea. Ka h mai leva ha vaka toni ‘e 400 ‘o toutai holo p ia ‘i loto ‘i he mita, ‘i he maile ‘e 12, ‘at ia. Ka ‘oku lava ia ke toutai atu ‘i ha feitu‘u ‘oku toe loloto angé, faingofua ange ‘ene toutai ‘ana ia ‘i loto ‘i he maile ‘e 12, Sea ‘uluakí ia.

Ua, ko e fakahifó Sea, ‘oku ou hoha‘a lahi ki ai ko hono ‘uhingá ko e taulangá ‘oku taha p . Ko eni p . Ko e h hono ‘uhingá? Pea ‘oku mo‘oni ‘a e feme‘a‘aki ko ení. Ko e h e me‘a te u toe fakafoki mai ai ‘eku utá mei he ongo Niuá ki hení. Pea ko e h hono kovi kapau te u taa‘i atu p pea peh mai ‘Eiki Minisit , te u kolosi ai p ki Pango ‘o ki‘i hua‘i ki ai e uta ko ení pea u toki ha‘u, ‘uhingá he ko ‘eku ‘utú makatu‘unga ia ‘i he uta ko ko ‘oku ou lava ko ‘o ‘avé. Ko e fakapotopotó ia Sea. Hono fo‘i ‘oange ko eni ko fo‘i kupu‘i me‘a ko ení, fakahifo kotoa ‘ene utá p ha kongá lahi ‘o ‘ene toutaí ‘i Tonga ni, faka‘ilonga fehu‘i ia Sea. Faka‘ilonga fehu‘i ia. Ko hono ‘uhinga ia ‘oku fai ai e hoha‘á he ‘Eiki Minisit . Ko e tu‘unga ia ‘oku fai ai ‘a e tokangá, he ‘oku ne hanga ‘o foaki ‘a e laisení ke fai‘aki e toutaí ka ‘oku ‘ikai ke ne lava ‘e ia ‘o pule‘i ‘a e taimi ‘e tuku mai ai ‘a ‘ene utá pea mo e toni ko ki he taulangá. Ko ia ai ‘oku fai e hoha‘á p ‘e

lava ke toe fakalea ange ha founa kehe. 'E lava ke ke fakalea mai, ko e vaka kotoa p 'oku toutai, he 'oku lava ng ue fakataha ai pea mo e s tiá, ko hono 'uhingá eni Sea. Te u 'omai 'e au e fo'i uta 'e taha ki Tonga ni, kau 'ave 'e au e uta 'e 3 ki tu'apule'anga. Pea 'i he 'ene peh Sea, ko 'eku 'uhingá eni Sea, ko e me'a eni 'oku hoko Sea, ko e po'ulí, h mai e 'u vaka kehe ia 'o toutai hotau potu tahí, 'ahó p nau foki. Po'ulí h mai p nautolu 'o toutai, 'ahó p nau foki nautolu. Ko 'enau 'atungá , ha'u mei Fisi pea ha'u ko mei Ha'amoá he fale kapaiká. Pea 'oku fai e tokanga lahi ki ai. Ko e ongo fale ngaahi 'anga kapaika lalahi taha eni hotau feitu'u. Ko Levuka mo Pango. To e taha hake ki 'olunga ki Solomone. Ko e halanga ia 'o e iká. Pea 'oku fai e tokanga ki aí he 'oku 'ikai ke lava he 'Eiki Minisit ia heni 'o fakapapau'i p te ne lava 'o tuku mai 'a e toni ko eni e vaká. Ka ko eni 'oku ne me'a maí 'oku pa'anga 'e 1 miliona 'oku ma'ú. Fakam l atu, ka 'oku to e lahi ange pa'anga ia 'oku molé heni Sea. Ko hono 'uhingá he ko 'ene, ko e toutai e kongá lahi ia 'oku lalo ia h , vaha'a 'o Nu'usila p ko e vaha'a ko 'o Niu , pea to e taha ai ki 'olunga. Si'isi'i ke toe ai ha vaka ia 'oku to e foki mai ki Tongatapu ke tuku mai 'ene utá ki ai. Ko ia ai 'oku fai e fakafehu'í, 'i he kongá ko iá, kongá c, fakahifo kotoa 'ene toutaí p ko ha kongá lahi 'ene toutaí ki Tonga ni. Sea, ta'emahino. Pea 'oku fai e tokanga lahi ki aí he 'oku makatu'unga ai 'ene tukuhaú. Makatu'unga ai 'ene pa'anga h maí 'i he fo'i me'a ko ení. Ko ia ai 'oku fai e tokanga lahi,

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Sea ko e tokoni ki he Fakafofongá.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Kapau 'e loto lelei p Fakafofongá. M l . Sea ko e me'a ko eni 'oku hoha'a ki ai e 'Eiki N pele, ko e 'u vaka mulí ia. 'A ia na'e me'á ki ai e 'Eiki Minisit , ko e vaka p 5, ki he toutai tuná. Pea 'oku 'i ai p m tu'a toutai ia 'oku nau feng ue'aki ki he 'u vaka ko ení ke fakapapau'i 'oku hifo 'i Tonga ni. 'Ikai ko ia p Sea 'oku kau e potu tahi Tonga ni ia 'i he malu he anga hono malu'i fakasatelaité, pea 'oku tokangaekina ia he Minisit ko ki he Malu'í. Pea ko Tonga ni 'oku malu 'aupito ia, 'a e me'a ko iá. Ko e kongá ko eni ki he me'a ko eni na'e me'a ki ai e Minisit , ko e laisení, 'oku kalasi 'e 2. Ko e laseni e vaka toutai ki muli mo e fakalotofonua. Totongi tu'upau p ia. Ko e fakahifo ko utá ko 'i Tonga ni pea toki toe 'ai leva hono ki'i fakatekitekiki ai 'e 'Eiki Sea. 'A ia 'oku fakatefíto ia 'i he lahi p *tonnage* ko 'o e toutaí. Hang ko ia 'Eiki Sea, na'a mou mea'i ko ki he tokanga ko eni ki hono teke ko mo'ui leleí, ko 'etau feinga eni ke fakalahi e ivi toutai ko fonuá ni kae lava ke fakalato e fiema'u e kakai e fonuá ke lava tuku hifo e iká mei he pa'anga 'e 12 ke 'alu hifo 'o pa'anga 'e 8, pa'anga 7, 'o a'u ki ha tu'unga kuo lava ke na totongi tatau p mo e kakano'i moá. Kae lava 'a e kakai e fonuá ni 'o fili tau'at ina, 'o fili ki he mo'ui leleí ke nau ma'u 'a e iká ko e me'atokoni faka'aho ia. Ko e ki'i tokoní p ia 'Eiki Sea.

Tokanga ki hano fakahifo kongá lahi ika toutai 'i muli

Lord Vaea: Fakam l atu ki he 'Eiki Minisit Toutaí he tokoni 'oku 'omaí. Sea, 'oku fai e tokanga lahi kapau 'oku peh 'oku mahu'inga'ia 'i he mo'uí heni, fakalahi e kongá ko ení. Vaka toutai muli 'oku ng ue fakalotofonua p t naki ai e d, ko e mo'ui leleí pea 'oku fai e 'amanaki ki ai. Ko hono 'uhingá ia 'oku fai ai e tokanga ko eni ki he toní. Kapau ko e vaka toni 'e 500, Sea ko e fu'u vaka lahi ia. 'Ikai ke u 'ilo 'e au p 'e talí, ka fakahifo e vaka ko iá 'i uafu p 'e to e 'osi fakak 'ene fakahifó. 'Uluakí ia. Ua, 'ikai ke u 'ilo 'e au p 'e lava 'o h mai ki loto ni. Ko e 'uhingá ia 'oku ou hoha'a lahi aí he taimi 'oku ke haea aí, ko ho'o haea p ngaahi vaka lalahí Sea,

fai p fetongí ia 'i tahi, 'oseni. Peh peh mai p ngaahi fu'u vaka lalahi ia, fetuku p ho'o iká 'au ki ai. Faingofua ange ia, pea hoko atu ia, 'alu koe hoko atu ho'o toutaí. Ko e 'uhinga ia 'oku ou tokanga ko ki aí. Ko ho'o tukuange p tafa'aki ko ení Sea, hang ko ení, ko e ki'i vaka p 5, Sea tapu ange mo e Feitu'u na, 'ikai ke tau 'ilo 'e tautolu, p ko e vaka 'e fiha hongofulu tupu 'oku toutaí. Te ke fakafuofua heni, ne ai e ta'u ne u kau ai 'i hono vakai'i hono vakai'i e vaha'a ko eni he ongo Niuá, pea mo 'Upolu pea mo Savai'i kae peh foki ki Tutu'ila. Ko e vaha'a ia ko 'oku lele ai ko tuná, pea na'e lau mai 'a e fika ko ia 'o e vaka ko iá na'e a'u 'o 100 ...

<003>

Taimi: 1150 -1200

Lord Vaea : ... 'ikai ke tau 'ilo'i 'etautolu pe 'oku kau ai ha vaka Tonga pe 'ikai. Ko e fu'u ...e kau 'Amelika ...

'Eiki Pal mia : Ki'i tokoni atu p .

Sea K miti Kakato : M 1 . 'Eiki Pal mia.

'Eiki Pal mia : Ko e me'a ko 'oku tokanga ki ai e 'Eiki N pele, na'a 'ilonga kuo ha'u ha ngaahi fu'u vaka lalahi, pea 'ikai ke lava ia 'o tau mai ki h , ko 'ene lalahí, pea ka toe fakahifo 'ikai ke 'osi. 'Oku ou tui ko e kau toutai ko 'a Tonga ni, 'oku nau fai ko e aleá, he 'ikai ke nau fakavalevale. Ko e alea ko 'oku fai 'e he'etau kau toutaí, 'oku pau ke nau alea'i e saisi ko e vaká, mo e lahi e me'a. Hei'ilo, he 'ikai ke u tui au 'e 'alu e kau toutai 'o alea'i ha fu'u vaka toni e 1 mano. Ko e alea ia ko e alea 'a 'etau kau toutai heni, pea 'oku nau 'osi 'ilo p 'enautolu 'a e saisi ko e vaka ko ke alea.... 'Ikai, ko 'eku ki'i tokoni p 'a'aku ia.

Sea K miti Kakato : M 1 .

M teni Tapueluelu : Sea.

Sea K miti Kakato : 'Eiki N pele.

Lord Tu'ilakepa : M 1 , ko e Fakafofonga, kapau ko e me'a pe ko eni...ko au ko u fie lave au ki he me'a ko eni na'e lave ki ai e N pelé

M teni Tapueluelu : Fie tokoni 'a'aku ki he me'a e N pelé, 'oku 'i ai 'ene poini ia 'a'ana.

Sea K miti Kakato : Me'a mai.

M teni Tapueluelu : M 1 'aupito 'Eiki Sea, 'oku 'oatu 'a e fakatapu ki he Feitu'u na, 'Eiki Sea, kae peh ki he Hou'eiki e K miti Kakato. Sea, 'oku ou fakam 1 ki he 'Eiki Minisit Toutai 'i he Lao ko eni 'oku 'omaí. 'Oku mahino p 'oku 'i ai e feinga 'a e Pule'anga ke fakalakala'i e tafa'ako ko eni Sea. Ka 'oku 'i ai e poini, pea 'oku ou kole p ki he Pule'anga ke nau fakamatala mai ke ...(kovi 'a e ongo)... Ko e ma'u ia 'a e motu'a ni, fakatatau ki he fakamatala ko ia na'e 'omai mei he Pule'anga he ta'u kuo 'osí ko e toutai kotoa pe 'oku fakahifo 'i Tongá ni. Ko e anga

ia e fakamatala ko na'e 'omaí. Ko e fo'i Lao ko eni 'Eiki Sea, 'i he kupu ko eni 'oku fakahoko mai he kupu c. Fakahifo kotoa 'ene toutai p ha konga lahi 'o 'ene toutai 'i Tonga, 'a ia 'oku 'i ai mo e ki'i matap 'oku fakaaava, ke toe fakahifo e toutai 'i ha ngaahi feitu'u kehe (kovi e ongo) ... nau fakaaava atu e matap ko eni, 'Eiki Sea. Kapau 'oku 'ikai ke nau hanga 'o mapule'i lelei 'a e ngaahi vaka toutai, he mai ki Tonga ni, 'Eiki Sea, tau peh 'etautolu. 'Eke atu pe ko e h 'oku fakahifo ai ki Pangopango. Talamai ia ko e ki'i konga si'i p , kae toe mai e konga lahi taha ki heni, ke t p ki loto he Lao. Ko e 'uhinga ia ko 'oku fai ai e fehu'i. Pe ko e h nai 'oku toe fakaaava ai e fo'i matap ko . 'E lava, Sea, 'oku 'i ai e 'uhinga 'oku 'ikai ke tau 'ilo ki ai. He ko hono 'uhingá, ko e fo'i Lao ko 'oku tohi'i maí, ko e p seti si'i p ia 'o e toutai kotokotoa. ... (kovi e ongo)... Ka ko e kole, fakama'ala'ala mai mu'a ke 'uhinga m lie. He 'oku ke mea'i, 'Eiki Sea, ko 'enau fakah mai, ko e totongi ko 'o e ngaahi laiseni 'oku 'ave ki he ngaahi vaka pehé ni, 'oku fakatatau ki he lahi ko e vaká, mo e lahi e ika ko 'oku ne hanga 'o 'omaí. Pea 'oku 'i ai e tokangá, ko e 'uhingá na'a fakahifo ha konga 'o e ika ia ko ia 'i muli. Anga ia 'o e fakakaukau, 'Eiki Sea. Ko e kole p ki he Pule'anga ke nau fakama'ala'ala mai. M l 'aupito.

Sea K miti Kakato : 'Io, Minisit Toutai. K taki e Minisit Toutai 'o fakama'ala'ala mai e.

Lord Fusitu'a : Sea, k taki, 'e lava 'o ki'i t naki atu p e ki he fehu'i? Ko e kaveinga p e taha.

Sea K miti Kakato : T naki mai.

Lord Fusitu'a : 'Oku ou fakam l ki he tokoni 'a e Fika 4. Na'e peh p 'a e 'ai ke fakahoha'a 'a e motu'a ni. Ko e 'uluaki, ko e konga lahi, he 'oku ou vakai hifo ki he 'uhinga'i lea, 'oku 'ikai ke 'i ai hano faka'uhinga'i 'o e konga lahi, 'a ia ko e kole fakama'ala'ala. Pe 'oku 'i ai nai ha *formula* ki he konga lahi pe ko e *substantial landing* ko 'i Tonga ni, ke ki'i fakama'ala'ala mai mu'a ke mahino.

Sea K miti Kakato : Minisit Toutai.

Tapui ke toutai ngaahi vaka toutai mulí maile 12 potu tahi Tonga

'Eiki Minisit Toutai : M l 'aupito Sea. Sai p ka u ki'i fakama'ala'ala atu. 'Io fekau'aki ko eni pea mo e toutai 'a e ngaahi vaka ko 'eni, 'a ko 'oku nau toutai maile 'e 12, k taki fakamolemole 'oku 'ikai ke ngofua ke toutai 'a e ngaahi vaka ko 'eni. Tatau p 'a e vaka muli, pea peh p mo e ngaahi vaka lalahi, 'i he maile e 12. He koe'uhí ko e maile 12 ko e toutai'anga ia 'etau kau toutai Tongá. Pea 'ikai ngata ai, 'oku feinga ke malu'i hono toutai lahi e 'anga, pea mo e ngaahi ika kehe 'oku malu.i, kau ai e fonu mo e ngaahi me'a ko ia, 'e uesia kinautolu he me'a ko iá, pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha vaka.

Tali Pule'anga ki he hoha'a hano fakahifo fakalotofonua e ika

Ko e me'a ko 'oku h ko eni 'i he konga ko ení, ko e fakahifo ko fakalotofonua. 'Oku fekau'aki eni mo e ngaahi vaka ko eni 'oku lisi maí. Ko 'ene lisi mai 'a e vaka ko eni, pea hang p ko e fakalea 'a e vaka ko 'ení, kuo hoko ia ko e vaka toutai muli 'oku ng ue fakalotofonua, 'oku pule'i eni 'e he kau toutai Tonga, pe ko e kau pisinisi 'i Tongá ni. Ka 'oku 'i ai p e Lao 'a e Potung ue, 'oku nau fakafonu 'a e *log book* pe ko e l kooti 'o e ika kotokoto ap 'oku ma'u. Pea 'ikai ngata aí, 'oku heka he vaka ko eni 'a e *observer*. 'A ia ko e toko taha kuo pau ke heka 'o tokoni ki hono

lekooti ko ia 'o e me'a, kae tautautefito ki he ngaahi vaka muli, koe'uhí ke maau e me'a kotoa. Pea ko 'ene ha'u ko eni ki he ngaahi vaka Tonga, pea 'oku 'uhinga peh 'a e c ko 'i lalo. Koe'uhí ko e vaka 'o e toko taha Tonga, 'oku ne hanga ko ia 'o fakalele'i, 'oku 'i ai 'a e fefalala'aki mo ia. Mo e me'a e taha. Kapau 'oku toutai e vaká 'i Niua, 'oku ofi ki Pangopango ke fakahifo ai. Kuo pau ke fakapapau'i 'oku tonu p 'ene l kootí, pea 'oku 'i ai foki e tokotaha 'i vaka, pea he 'ikai ke toe fiema'u ke ha'u mei Niua ki heni, 'o fakahifo pea lau e iká mo e ngaahi me'a ko ia pea toki 'alu. Ko e fakamole lahi ia ki he pisinisi ko iá. 'Oku tonu p ke tau manatu'i, ko e fakalele pisinisi eni, pau ke mo'ui. Pea ko e 'uhinga ia ko eni hono 'omai e ngaahi vaka ko eni ki hotau kakaí, koe'uhí ke tokoni kia kinautolu 'i he fakalele ko ia 'o e toutai 'i he fonuá, mo 'enau ngaahi pisinisi ke ma'u ha tupu, pea ma'u mei ai 'a e mo'ui 'a e k ingá.

'A ia ko e tu'unga ko eni ko ki he malu ko eni 'a e ngaahi vaka mo e ngaahi vaka mulí. Sea, fakamolemole p . Ko e tu'unga ko 'oku 'i ai he taimi ni, 'oku mea'i p 'e he 'Eiki Minisit .

Sea K miti Kakato : K taki, k taki. Hou'eiki, k taki 'o tui homou kote. Hoko atu, Minisit .

'Eiki Minisit Toutai : Ko e tu'unga ko ia 'oku fu'u malu 'aupito he taimi ni, pea fakalalakala 'aupito 'a e tu'unga ko ia hono saveá. Kehe eni ia mei he ngaahi ta'u mai ko , hono malu'i ko ia e kongatahí, pea 'oku lava he taimi ni 'o 'ilo'i p 'e he kau ng ue 'i Sopus h , 'a e vaka kotokotoa p 'oku kolosi ki he kongatahi Tonga, pe 'oku 'if e vaka ko , fika e vaka ko , vaka ko 'oku toutai 'if . He kongatahi kotokotoa 'oku nau sio k toa p he komipiutá 'o nau 'ilo'i e lekooti 'o e vaka kotoap . Pea 'oku 'i ai ha vaka muli 'oku h mai, 'oku nau toe lava p 'o tala 'a e vaka ko ia 'i he l kooti 'i he tu'u ko ia he taimi ni, pea 'oku fu'u malu 'aupito. Pea 'oku 'ikai ke toe lava 'o h noa mai. Konga kimui ni mai, na'e 'i ai e ngaahi vaka na'e 'osi puke, ko e h mai ta'efaka-Lao ki he kongatahi Tonga, ko e mai 'o toutai, pea na'e 'osi tautea kinautolu. Pea 'oku hokohoko atu. Pea 'ikai ngata p ai, ko e tu'unga ko eni 'oku 'i ai e Pasifiki, 'i he tu'u 'a m mani, ko e leleitaha, ko e Pasifiki hono malu'i ko e toutai, 'i he tu'u 'a m maní, tautautefito ki he founa ng ue ko eni, 'oku fu'u fakalalakala 'aupito e tu'unga ia ko 'oku a'u ki aí. Pea 'oku ng ue v v ofi 'aupito e Potung ue pea mo e Tau Malu'i Fonua 'a 'Ene 'Afio, 'i he polokalama ko eni hono tokanga'i eni, mo e ngaahi kautaha ko eni 'oku nau tokanga'i hono langa fakalalakala e toutai 'i he Pasifiki.

Kae mahalo ko e ki'i fakamatala nounou p ia ki ai, kapau 'oku toe 'i ai p ha fehu'i pea toe 'omai p . M l Sea.

Sea K miti Kakato : M l . Hou'eiki, tau liliu 'o **Fale Alea**.

'Eiki Sea : Hou'eiki, m l 'aupito e feme'a'aki. Tau toki hoko atu he 2.00 'a ho'at .

(Na'e m l l heni 'a e Falé)

<006>

Taimi: 1410-1420

S tini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Tu'ivakan ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: M l , tapu p mo e 'Eiki Pal mia mo e Hou'eiki Fale Alea. Ko e, mahalo 'oku tau ma'u p 'etau *quorum*. Ko e, sai p , kole atu p ki he Seá ko e, ki he'etau ' me'a ko 'oku fa'a tuku hifo, toki mahino'i p 'oku fa'a 'ohake, toki tali p ke toki, pongipongi ki he taimi pongipongi. Ka ko e me'a ko 'oku tuku hifo ki he'etau K miti Kakato ke hoko atu e ng ué kae mahalo na'e 'i ai 'a e kole mei he 'Eiki Minisit Laó ki he, ki he'etau fo'i lao, ki he Lao Fakaanga Fika 2, Minisit Lao, na'e 'i ai ha me'a ke ...

'Eiki Minisit Lao: Tapu mo e Seá, 'e ngofua p ke, kuo tuku hifo foki ia.

'Eiki Sea: Ko ia.

'Eiki Minisit Lao: Ka ko e kole p eni ia pea toki fai p sio ki ai. 'Oku, 'e ki'i mole e taimi e Falé. Mou k taki p . 'Oku, ne mau toe sio p ki ai 'oku 'osi kakato p ia 'i he *existing*, 'i he laó. Mahalo p , mou k taki p mahalo p ne mau ki'i matavalea 'o 'ikai, na'e fakah mai ia mei he PSC ka 'oku mau nofo hifo, na'a mau toe sio ki ai he ki'i *break* ko eni, 'e lava p ia. 'E lava p ia 'e he Pule'anga 'i he'ene *policy, directive* 'o fakang ue'i p kae 'oua 'e toe fakamole ai, ka ko e kole p ia ke ki'i toloi mu'a, fakafoki mai e me'a ia he 'oku 'i loto p ia ai, kae 'oua 'e toe mole ai hotau taimi, ka ko e kole p ia. Mou k taki p , pau 'oku ki'i t mui e kole atu pea mou ...

'Eiki Sea: M l , 'oku kei tu'u foki 'etau Tohi Tu'utu'uni 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a peh ko e, he ko 'ene hili p foki hono lau tu'o ua 'oku tonu ke fai e ng ue ki ai 'a e Falé ka 'oku hang ko 'eku kolé... Tokoni Sea 'oku 'i ai ha ...

Lord Tu'i' fitu: Sea ko e tu'utu'uni 'oku 'i he Feitu'u na p , ka ko e lau tu'o uá 'oku m lohi ai e tu'utu'uni ho Fale 'o'ou pea ko e founga ng ue 'a e *policy* 'a e Pule'anga kuo pau ke fou mai 'i ho Fale ni ko e 'uhinga ko e Lao 'a e 'Esitimeti ke fai ha talanoa ki ha ngaahi makatu'unga ko e fatongia 'a hono fakafatongia e Pule'angá. Ko ia p Sea, m l .

'Eiki Sea: Ko ia ko e, ko e founga foki 'e tahá ko e tuku hifo p ki lalo, pea he 'ikai ke tali kae toki 'omai he to'u Fale Alea 'e taha, 'a eni he ta'u kaha'u p ke toki fakah mai ai kae 'uh kapau 'e lele p e fo'i *process* ia ke me'a kae toki, koe'uh kae toki fai ha ng ue ki ai he kuo ...

'Eiki Minisit Lao: Kole ia Sea, ko 'eku kolé ia kapau ko e Feitu'u na, kuo 'osi tuku hifo ia ka kapau 'e to'o mei he 'as nitá kae toki, ka ko e, hang ko 'eku laú ko e lao ko tautolu p , ko e h p e me'a 'oku fiem lie ki ai 'a e Hou'eiki 'oku fakapotopoto pea tau ...

Lord Tu'i' fitu: Sea ko e, 'oku, fakatonutonú, ko e me'a p 'e kole 'e he Minisit kapau 'e tuku hifo ki he K miti Tu'uma'u ki tu'a ke taimi ai ke kakato ai 'etau ng ue.

'Eiki Minisit Lao: Kole atu ai leva.

'Eiki Sea: Ko ia ko e ki'i founga p ia 'e taha kapau 'e 'ave ki he K miti Tu'uma'u ke nau sio ki ai mo fakalelei 'i tu'a he 'oku ou tui p 'oku ke ... 'i ai p 'i tu'a ... 'Eiki Minisit , 'osi pea toe, pea fakah mai pea ... Ka ko e 'uhinga p ko ia na'e, founga 'etau ng ue he 'oku 'ikai ke 'i ai ha

tu'utu'uni ki he ngaahi me'a peh kuo fakah , ko 'ene lau tu'o ua 'oku mahino 'oku, na'e fai p ho'omou ng ué. Pea ko 'ene tu'u peh leva 'oku mahino mai na'e 'ikai ke fai mei taumu'á e ng ue pea toki fakah mai ka koe'uh ke 'ai p ke, he ko e founnga ia 'e taha ke 'ave p ki he K miti Tu'uma'u.

'Eiki Minisit Lao: M l Sea.

'Eiki Sea: Koe'uh ke ...

'Eiki Minisit Lao: Ko e, ta ko 'ene fakapotopoto ia 'a e ... 'e 'Eiki N pele mei Vava'u.

'Eiki Sea: 'A ia ko ia, 'Eiki Sea e K miti Kakato ke manatu'i p e me'a ko ia ke me'a p 'oku ... Me'a mai ...

Lord Vaea: Sea ko e, ko 'eku lave'i atu ko e tu'u ko he taimi ni na'e 'osi tuku hifo foki ki he K miti Kakató ke fai ha feme'a'aki pea mo e lao ko eni. Pea ko e fo'i ng ue p na'e kolé ko e fo'i *extension* p ta'u taha 'a e CEO. 'Ikai ke lahi he 'ikai ke hulu hake 'o ta'u f , ka ne ma'u p e fo'i ta'u taha. Ko e kole ko eni ko 'a e 'Eiki Minisit Laó, 'oku 'i ai e me'a 'oku fehalaaki. Ko hono 'uhinga ia 'oku fie ma'u ai ke toe tuku ki tu'a, he ko hono 'uhinga ko e ta'u 'e taha na'e fai'aki e *extension* kae 'oua 'e lahi hake he ta'u 'e f . 'A ia 'e lava p 'o a'u 'o ta'u tolu. Ka ko e tu'utu'uni foki ia fai 'e he PSC he 'ikai toe hulu hake 'a 'ene *extension* 'i he ta'u 'e taha. Ka ko e me'a ko 'oku hoha'a mai ki ai 'a e 'Eiki Minisit 'e lava p ia 'e he Minisit pea mo e Komisoní ke toe fakalahi 'ene teemi 'o a'u 'o ta'u tolu, 'i he tu'u ko ko 'a e fokotu'utu'u fo'ou ... 'A ia ko 'ene me'a mai 'a'ana ke ki'i tuku p ki tu'a fakataimi kae ngata p he ta'u tahá kae 'oua 'e a'u 'o ta'u tolu.

'Eiki Sea: 'E 'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 'o Tongatapu, sai p mu'a ke tuku ia, ke tuku ki he k miti ke 'uh ke nau me'a ki ai he 'oku ou tui 'oku mea'i p 'e he Minisit ...

'Eiki Minisit Lao: Ki'i t naki faka'osi atu p au Sea. Talu ange 'ene faka'uhinga lao ko 'ene toki faka'uhinga lao 'oku tonu, m l .

Lord Vaea: Fakam l atu Sea ki he 'Eiki Minisit .

'Eiki Sea: M l . M l . 'E, Fika 4?

M teni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae peh ki he Hou'eiki M mipa. Sea ko e me'a mahu'inga kuo me'a mai ai 'a e Feitu'u na. Ko e ongo'i p 'e he motu'a ni 'oku 'i ai 'a e fanga ki'i me'a 'e ni'ihia ia 'oku totonu ke 'ai 'i he Fale Aleá 'oku 'ohake ia he K miti Kakato pea ko e me'a ko eni ko u ongo'i au na'e tonu ke 'i he K miti Kakato p kuo 'osi tuku hifo, kuo 'omai ia ki Fale Alea. 'Oku ou kole atu p Sea ko e taimi ko 'oku mau kole atu ai ha faingam lie ke mau lea 'i Fale Alea, ko e kole atu ke foaki mai mu'a ko hono 'uhingá he ka 'ikai 'e, 'e mapuna hake e ngaahi loto he taimi K miti Kakato, ko e kole p Sea ha faingam lie he taimi 'oku mau kole atu ai ke mau fokoutua 'i he Fale Alea ni 'o 'oatu ha kaveinga. Pea 'oku 'i ai p mo e ngaahi kaveinga nau kole atu he 'aneuhú, ka 'oku ou kei tu'u p . Kole atu ha ki'i faingam lie 'apongipongi ko e 'uhinga p Sea ka 'ikai 'e tu'u e kakai ia 'o lea he taimi K miti Kakato. M l Sea.

Eiki Sea: M l . Pea ko ia ‘oku, he na’e lava p ke hoko atu p e me’a ka ‘oku ou tui mahalo ke fakanounou p he ko e ‘uhingá ke toe ki’i ‘ave p ki he K miti Tu’uma’u. ‘Eiki Fakafofonga N pele Niua?

Lord Fusitu’a: Fakam l atu Sea. Ko e ki’i fakama’ala’ala p na’a tokoni atu ki he feme’a’akí, ko e fakalea ko ‘o e tefito’i lao ‘oku ala fakanofa e *contract* ‘o a’u ki he ta’u ‘e f , *up to and including four years* kuo ‘osi ‘i loto p ia he laó ‘oku ‘ikai ke toe fie ma’u *policy* ... ‘oku ‘i loto p ia he lao lolotonga, he kapau ‘e ‘ave ki he k miti, ‘omai ha *recommendation* mei he k mití ke fakafoki e lao ko ia kae fai ‘aki p e lao lolotonga ...

Eiki Sea: Ko ia. M l . Hou’eiki, tau liliu ‘o **K miti Kakato**, hoko atu ‘etau ng ue.

(Pea na’e liliu ‘o K miti Kakato pea me’a hake ai p ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e K miti Kakato, Hon. Penisimani ‘Epenisa Fifita ki hono me’a’anga)

Alea’i Lao Fakaanga fakatonutonu fika 10/2016

Sea K miti Kakato: Tapu mo e ‘Eiki Pal mia. Tapu mo e Hou’eiki Minisit ‘o e Kapineti. Tapu mo e Hou’eiki N pele ‘o e Fonua, peh ‘a e fakatapu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai. Tau fakafeta’i ki he ‘Otua, hoko atu ‘etau fatongia pea ko ‘etau hoko atu p eni ‘i he’etau Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Pule’i ‘o e Toutai 2016 pea k taki ko e hokohoko eni ‘etau ...

<009>

Taimi: 1420–1430

Sea K miti Kakato: ... ‘etau feme’a’akí. Te tau kamata mei he tahi lolotó, Vava’u 16, tafi mala’e ‘a Vava’u 16, ta’ofi ‘a Ha’apai 13, ta’ota’o atu ai a Ha’apai 12 pea tau toki hoko atu ki he toutai mamahá, Tongatapu 4. Ko ia, Hou’eiki, faka’at atu p ke mou fakama’ama’a. ‘Io, k taki e ki’i fakahokohoko ko ení. ‘Io.

Lord Vaea: Hoko atu p , Ka na’a ke, hang foki ko ho’o me’á, na’e ‘i ai foki ho’o me’a he kamata’angá, ka kapau ‘oku ke teuteu’i ho’o me’á, ka ko e Sea, tapu ange mo e Feitu’u na, ‘oku ‘ikai ke u to e lea au ko e tahá ‘oku ou fakamaau. Ka ko e tu’a kau t ‘oku ki’i hokohoko he’etau Falé. Ka ko u kole p mu’a Sea ke tuku ange ke faka’osi ‘eku me’á pea toki ...

Sea K miti Kakato: Ko e ngaahi faiva m lie foki he taimi ko é ko e kau tama ko ‘oku haka tu’a kau t . Me’a mai koe ‘Eiki N pele.

Lord Vaea: M l Sea. Ko ‘eku lave atu p ‘a’aku ia faka’osí Sea kae ‘uhingá kau tuku ange ‘e au ‘a e fo’i kongá ko ení, ‘a e ‘uhinga ko ia ‘a e ng ue’i pea mo hono pule’i pea mo e fakahoko ng ue kakato mei Tonga ni, peh ‘oku ‘o’ona kakato ‘a e ni’ihi muli pea mo n vaka ‘i ha taha Tonga Sea. Ko e fo’i kongá ko ení ‘oku makatu’unga he alea ‘i tu’a, ‘o alea ia ‘a e paati kehe ia pea mo e tokotaha ko eni ko ‘oku ‘i ai ‘a e laisení. ‘A ia ko e fo’i kongá a ia Sea. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane fekau’aki ‘ana ia pea mo e Pule’angá. Toki fekau’aki p ia he taimi ko ‘oku hanga ai ‘e he Pule’angá ‘o to’o ko ia e toní pea mo e lahi ko ia e toutaí, taimi ia ‘oku h mai ai e Pule’angá

aí. Ko e *b* ko e toutai 'ata'at p 'i he ngaahi tahi toutai'angá. Sea, 'oku ngata 'i f' toutai ko ia he ngaahi ' feitu'u ko ení. Na'e me'a mai e Minisit ko e malie 'e 12, mahino. Pea ko e maile 'e 300, mahino. K ko e toutai foki ia 'oku pule 'a e iká ia mo 'ene fonongá. Ka ki'i h' atu ki he potu tahi 'o Fisí, he 'ikai tuku ia 'ene 'alu 'a'ana 'o fai 'ene lafolafó ke toutai ki he faha'i ko iá kae 'oleva kuo kakato mai 'a 'ene vaká pea toki foki mai mo ia 'o fai 'a e fakahifo kotoa 'ene toutai p konga lahi 'o 'ene toutai 'i Tongá ni.

'A ia ko e konga p ia 'oku faka'osí 'oku 'i he Pule'angá. Ko e konga *a* ia mo e *b* 'oku 'i he tokotaha kehe ia. 'Oku 'i he tokotaha ia 'oku ne fai e alea ko mo e vaká. Pea ko hono 'uhinga ia Sea, 'oku ou kole ai ki he 'Eiki Minisit , 'ai mai e toní. Ko e h' e lahi ho'o toní pea ke l' sisita'aki ia ke h' h' ko e 'uhingá ke mahino ko e h' e lahi ho vaka ko te ke lesisita'aki. 'Oku 'ikai ke fo'i 'uhinga p ke u 'ilo'i ko e mata'i ika 'e 5 na'a ke foaki maí. Ko e fonu ia ho'o vaká, 'ikai Sea. Fiema'u ia ke 'ilo'i fakapapau'i 'oku makatu'unga 'i he lahi ko ia 'a ho vaká pea mo e lahi ko ia 'oku ne lava 'o puké. Pea ko e 'uhinga p ia 'oku ou fakatokanga atu aí. *a* mo e *b* 'oku makatu'unga ia he toni. Toki h' mai p Pule'angá ia 'i he *c* 'o ne fai ai 'a e vakai ko ia ki he lahi ko ia 'o e iká pea mo e taimi ko ia 'oku ne peh' 'oku tuha mo taau. Ko ia ai, 'oku ou kole ka 'i ai ha fakalahi 'i he konga lao ko ení, ko hono fakah' mai p 'o e toní ki ai, p ko e kau tama ko eni 'oku ha'anautolu e vaká mahalo ko e taki toni p 5 'a 'oku nau lava 'o 'ai p toni 'e hongofulu. Ka 'oku totonu foki ke faka'asi ko e 'uhingá ko 'ene ha'u p 'o hua'í 'oku mahino ko 'ene utá ia.

Ko ia ko e ki'i me'a p ia 'oku fai ai ki aí Sea. Pea ko u kole fakamolemole p ki he Minisit 'i he fakatupu fakakaukau 'oku ou faí, ka 'oku mou mea'i Sea, ko e taimi ko 'oku faingata'a ai 'a tahi, hakohako aí, pea 'oku 'aonga p he 'oku fa'a lahi, manakoa ange p ki he kau mulí ia ke nau laku e afó. Peh' mo 'etau m' tu'a Tongá, he 'oku nau ng' ue nautolu ki he fonu ko 'a e vaká pea mo e ki'i taimi 'oku tuku atú. Uike ua uike tolu, fonu e vaká ko 'ene 'alu ia 'o toho 'i 'uta mo fai 'ene *shopping* pea to e foki mai. Ko tautolu ia ko 'ene ki'i hakohako fuoloa p , kuo li'eli'aki e ngaahi ng' ué ia pea 'i ai hano anga 'ona ia ki he kauvaká. Ko hono 'uhinga ia 'e taha 'oku 'omai ai 'a e tafa'aki ko ení he 'oku lelei ange kau kuvaka ko 'i tu'apule'angá 'i he 'etau kuvaka Tongá. Ka ko u 'oatu p Sea ko e 'uhinga ke pou pou atu p , na'a peh' kuo li'ekina e fakakaukau, 'ikai. Ko e toka'i p anga e to e fokotu'utu'u ko ení na'a hang' ko e me'a ko ia 'a e Minisit *Justice* 'ene toki me'a ko ia he lao fakamuimuí. Ki'i to e toloi, to e to'o kitu'a. Kuo 'osi kamata lele vaká ia, to e kaila, u ko e misini eni 'oku feh' laaki. Pea 'oku peh' 'etau na'ina'i atu ki he... koe'uhi na'a 'oku 'aonga ia ke tuku kitu'a ke to e fai hano vakai'i kae to e fai hano, kae to e hoko atu. M l Sea.

Sea K miti Kakato: Ko ia. 'Eiki Minisit 'oku 'iai ha'o tali ki he me'a ko eni 'a e 'Eiki N pelé.

Lord Tu'i' fitu: Sea ko e ki'i fakatonutonú ke me'a mu'a e Fakafofongá na'a 'osi p 'aho ni te'eki ai ke me'a e Fakafofonga Vava'u 16.

Sea K miti Kakato: 'Io, m l .

Tali Pule'angá nau tu'u 'ata he alea fakahoko he fai 'o e toutai

'Eiki Minisit Ngoue & Toutai: 'Io, fakam l' atu Sea. Fakam l' ki he 'Eiki N pelé. 'Io ko e me'a ko ia fekau'aki ko ia mo e alea ko ia 'a e tokotaha ko eni te ne hanga 'o lisi mai e vaká pea mo e tokotaha ko ia 'oku ha'ana e vaká. Hang' p na'a ku fakahoko 'anenaí, 'oku tuku p ia ko e me'a p ia 'a kinaua. 'Oku 'ikai ke fie kau ki ai e Pule'angá. Ka ko e m m niti p h' e vaká 'o

kolosi ki hotau kongā tahī, ko e taimi ia ‘oku pule ai ‘a e Pule’angā mo e fonuā ki he vaka ko iā. Pea ko e me’a kotokotoa p ‘oku fakatatau ki he lahi ko ia ‘o e ika ko ia ‘oku ma’u ko ia ‘e he vakā. Pea ko e tu’unga ia ko ‘oku ‘i ai e ngaué. Mahino p kiate au ‘a e me’a ‘oku, pea mo’oni p ‘a e ‘Eiki N pelé.

Lelei ange hono pule’i kongā tahi fakalao ‘o Tonga

Ka ko e tu’u ko fakalalakala e ngaué he taimi ko enī ‘oku ‘ikai ko ha to e fu’u me’a ia ‘oku fai ki ai ha hoha’a, ‘oku fu’u maau ‘aupito ange ng ué he ngaahi ‘aho ni. Pea hang p ko ia na’a ku lave ki ai ‘i he houa pongipongí, ko e tu’u ko eni he taimi ni ‘oku to e fu’u lelei ange ‘a e, hono tokanga’i ko ia ‘o e kongā tahī. Pea ‘i he, he ‘oku kau mai ki heni ‘a Nu’usila, Pule’anga Nu’usilá, Pule’anga ‘Aositel liá, Pule’anga ‘Ameliká. To e tokoni mai mo Siaina. Pea ko eni na’e fai e fakataha na’e lava ki ai e motu’á ni ‘i he m hina kuo hilí, fai ‘i Vanuatu. Pea ‘oku to e tokoni mai ‘a ‘Aositel lia ‘o ‘omai ‘enau vakapuna ke ne to e puna mo ia ‘o tokoni ki hono le’o ko ‘o e ngaahi kongā tahī, ‘i he ngaahi feitu’u ko enī, he kongā tahi ko ia ‘o e Pasifikí, kau ai p mo kitautolu. Pea ‘ikai ngata aí p , ‘oku, na’e toki h ‘a Tongá ni ‘o kau ki he talite fakam mani lahi ki hono malu’i ‘a e toutai ko ia hono ta’ofi ko ia e toutai ta’efakalao. Pea ‘oku, ‘e tokoni mai ‘a e FAO mei Loma ki he fakapa’anga koe’uhí ki hono teuteu’i ko ia’o e kau ng ue ko ia ‘a e Pule’angā pea mo e kau toutai ke nau to e mateuteu ange koe’uhi ke malu’i ‘a e fonuā mei he toutai ta’efakalao ko ia ‘a e ngaahi vaka mulí. Pea ‘i he’ene tu’u peh ‘oku ‘ikai ko ha, ko e ma’u ki ai ‘a e motu’a ni ‘oku fu’u fakalalakala e ng ué he taimi ni pea ‘oku a’u ki he tu’unga ‘oku lelei a’upito. Pea ‘e hokohoko atu ia ki he kaha’ú koe’uhí ‘oku hoha’a foki pea mo e fakatahataha atu p Pule’anga Nu’usilá ‘oku tau vahevahe kongā tahī. Pea ‘i he’ene peh ‘oku to e ‘o ai e tokoni makehe ‘a Nu’usila ke ng ue fakataha. Pea ‘oku nau hanga ‘o foaki mai e tokoni mo e ngaahi me’a ng ue ke ng ue’aki ‘e he Potung ue koe’uhi, ‘ikai ko Tonga ni p , kaung ’api ko eni ‘o kitautolú, koe’uhí ke malu’i he ‘oku ‘i ai e ngaahi vaka muli te nau lava p ‘o h mei he tahi, kongā tahi fakavaha’a pule’angā, ‘o h mai ai ki hotau kongā tahī.

Sai. Ko e fehu’i ko ia hono uá fekau’aki ia pea mo e ngaahi ‘ lia ko ‘oku fakangatangata ki ai e toutai e ngaahi vaka lalahi ko enī, ko e maile ‘e 12 ‘oku mahino ‘aupito p ia. Mahino ‘aupito p he laó. Pea hang p ko ia na’a ku lave ki ai ‘ane, houa pongipongí, ‘oku malu’i lelei pea ‘oku ngofua p ke toutai ‘a e vaka ko enī. Ko e vaka ko eni ko ‘e lisi maí, ‘e lava p ke to e, ke totongi ‘a e laiseni makehe ki he Pule’angā kae toutai ki he kongā tahi fakavaha’apule’angā ‘i tu’a ‘i he kongā tahi ko ia ‘a Tonga ni.

Sea K miti Kakato: EEZ ia.

’Eiki Minisit Ngoue & Toutai: Kitu’a ai, ‘e lava p ‘o kau ai. Ka ko ‘ene tu’ú, ko e maile ‘e 12 ki he 200 ‘e ngofua ko ke toutai aí. Pea ko e me’a ia ko ‘oku, tu’u ia ko ‘a e laó. Pea ko e me’a ia ko ‘oku fai ki ai e ng ue he taimi ni. Pea ko ‘ene tu’u ko enī ‘oku lele lelei ‘aupito.

Tautea’i ngaahi vaka muli he kuohilí ki he toutai ta’efakalao

Na’e ‘i ai e vaka ‘e ua ‘e Sea, na’e ma’u ko e 2008 na’e ma’u e vaka ko e vaka na’e toutai ta’efakalao mei Taiuani he kongā tahi ‘i Tonga ni. Pea na’e tautea ‘o totongi mai ki he Pule’angā ‘a e tola ‘Amelika ‘e 2 kilu 5 mano. Pea ‘i he 2010 na’e ‘i ai e vaka ‘e taha mei K lea na’e

Taimi: 1430-1440

‘Eiki Minisit Ng ue: ... na’e ma’u pea na’e totongi mai ‘a e pa’anga Tonga ‘e 1 kilu 2 mano ki Tonga ni ka ‘oku fu’u fefeka ‘aupito hono fusi ko eni ‘o e Lao ko eni ki he Tahí ki he ngaahi me’a ko eni. Pea ‘oku ‘ikai ke u tui ‘e ‘i ai ha fu’u palopalema f f ‘e f hangahangai mo e me’á he ‘oku ‘alu p ke toe fakalalakaka ange ‘a e ng ue ko eni ‘oku fakahokó. Mahalo ko e tali p ia ki he fehu’i he me’a ko eni na’e ‘omai mei he ...

Sea K miti Kakato: M 1 ‘Eiki Minisit tau hoko atu ki he t peití fika ‘uluaki Vava’u 16, Ha’apai 13, Ha’apai 12, Tongatapu 4 pea ‘oku ou tui ko ‘ene lava p ia kuo lava ka tau p loti.

Lord Tu’i’ fitu: Sea.

Sea K miti Kakato: ‘A Vava’u 16.

Lord Tu’i’ fitu: Sea ke u ki’i fehu’i p mu’a na’a ‘alu e me’a ia fakamolemole p ki he ‘ofefine ko . Ko ‘eku fehu’i p ‘a’aku ia he anga ‘a e fakangatangata ko eni ‘a e mafai he tahí. F f kapau ko ha vaka ia ‘oku toutai ia ‘i tu’a ‘i he 300? He ‘oku ‘at p ia ki m mani ki he *high sea* ke toutai ha fa’ahinga fonua p ‘osi e maile ‘e 300. Ka ko e ‘uhingá ka ko e fo’i laó ‘e fa’iteliha p ki he feitu’u ke fakahifo ki a fakatatau ki he’ene *contract* mo e tokotaha ‘oku na ng ue ‘i Tonga ni ? He ‘ikai ke ‘i ai ha mafai ia ‘a e Pule’anga ki ai?

Sea K miti Kakato: ‘E Minisit ko e *Exclusive Economic Zone* ko e maile ‘e 300 p ko e 200 ? Ko e h e 300 ko eni mo e 200 ko ki he *EEZ*?

Lord Tu’i’ fitu: Sea ko e maile p ia ‘e 200 ka ko e 300 *continental shelf* ngata ai e mafai ‘o e fonuá ‘i he ngata’anga e tu’u e fonuá.

Sea K miti Kakato: Sai m 1 .

Lord Tu’i’ fitu: Ko e 300 ia ‘i tu’á ha fa’ahinga fonua p ‘i m mani te nau toutai ai.

Sea K miti Kakato: M 1 .

‘Eiki Minisit Ng ue: ‘E Sea ko e tu’u he taimi ni ko e maile ‘e 200 ‘oku fai ko hono tauhi ko he laó. Ka ‘i he taimi tatau p ia ‘oku te’eki ke ‘i ai ha maile ‘e 200 ‘a Tonga ni. Ko e tu’u ko ‘a Tonga ni ‘oku, ko e tu’u ko ‘a Tonga ni ‘oku ‘i ai ‘a e fo’i puha. Ko Tonga ni ia na’e ta’u ia ‘e 107 ki mu’a pea toki h mai ‘a e lao ko ia fakavaha’apule’anga ko eni ke malu’i ‘a ko eni maile ‘e 200. Pea ko e ng ue ‘oku fakahoko ‘e he taimi ni he Potung ue ko eni ‘a e Fonua peh p ki he kau ki ai mo e Toutai ko hono feinga’i ko ia ke fua ‘a e maile ‘e 200 mei he ngata’anga ko ‘o e fo’i puha. He ko e tu’u ko ‘o e *definition* p ko hono fakamatata’i ko ‘uhinga ‘o e fo’i puhá hang ko ‘eku lau ‘i he ta’u eni ‘e 100 tupu ia ki mu’a pea toki hoko ko eni ‘a e lao fakavaha’a Pule’anga. Ko ‘ene ‘uhingá ko Tonga ia ‘a ia ‘oku kau ai ‘a e ‘otu fanga ki’i motú ko e hakaú ko e f soa ‘o ‘alu ‘o ‘ikai ke ne hanga ‘o faikehekehe’i e tahípea mo e fonuá.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

‘Eiki Minisit Ng ue: Pea ko e me’a ko ‘oku fai ki ai ‘a e feinga he taimi ni ke fua leva ia mei ai. Pea ko e tu’u ko ia koe’uhí ko hotau kaung ’api kuo ‘osi ma’u ‘enau maile ko ia ‘e 200 ‘oku ofi mai ia ki he puhá. Ko e me’a ko é ‘oku fakataumu’a ki aí ke kole ki he kaung ’api ke nau hanga ‘o tali koe’uhí kae ‘oua te tau hope atu ki honau maile ‘e 200 kae ‘ave tautolu ia ki tu’a ki he kongá tahi fakavaha’a Pule’anga p ko e *high seas* mo e *international waters* koe’uhí ke toe lahi ange hotau kongá tahi mei ai he koe’uhí he ‘e tokoni lahi ia kia kitautolu ‘i he ngaahi me’a m hino p ko e toutápea mo e keli ko eni ‘o e ngaahi maka koloa mei tahi mo e ngaahi me’a peh ki he kaha’ú. Ko e tu’u ia ko pea ‘oku lolotonga lele ‘a e ng ue ko eni.

Ko e me’a ko eni ki he *continental shelf* kuo ‘osi fakah e fokotu’u ‘a Tonga fokotu’u ‘a Fisi fokotu’u ‘a Nu’usila ki he *United Nations* pea ‘oku nau lolotonga ng ue ki ai. Pea ‘oku te’eki ai ke tali mai. ‘A ia ko e tu’u ko ‘a Tonga ni ko e puha ko ‘a Tonga ‘a ia ko e fonua ia kuo ‘osi tali fakavaha’apule’anga p ia hang ko e T lite ko ‘a e Toutaí, ‘Amelika, Nu’usila, ‘Aositel lia k toa e ‘ motu e Pasifiki nau ‘osi tali ia pea ‘oku tali ia fakavaha’apule’anga ko e toe p eni ia ke kakato e ng ue ko ení kae feinga ke fakalahi ‘etau kongá tahi ki he ki tu’a ki he Saute he koe’uhí ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha fonua mei he Sauté.

Pea ‘oku kei ‘i ai p ngaahi feitu’u ai ‘oku ‘i ai e ngaahi, ‘oku ma’u ai ‘a e ika kehe ngaahi ika kehe mo e ngaahi me’a mo’ui kehe p te tau toe ma’u mei ai ‘a e lelei mei ai pea ‘ikai ngata aí ka ko e ngaahi koloa ko mei tahi. Ka ko e anga ia ko tu’u ko he taimi ni. ‘A ia ko e anga ia ko ‘ene tu’u ‘i he taimi ni he ‘ikai ke, ‘oku, ko e tu’u ko eni he taimi ni ko ‘enau mai ‘o toutai ko hotau kongá tahi ‘uhinga ia ki he puha kae ‘oleva ke m hino ‘etau maile ko he 200. Pea ‘oku ou tui mahalo ‘e vave p ‘a hono, kuo ma’u e maile ko ia ‘e 200. M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 , Vava’u 16.

‘Akosita Lavulavu: Tapu mo e ‘Eiki Sea, tapu mo e ‘Eiki Pal mia mo e Hou’eiki Kapineti pea peh ki he Hou’eiki N pele mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai.

‘Eiki Sea kuo u ma’u ha loto faka’apa’apa lahi ki he ‘Eiki Minisit ‘o e Toutai mo e fokotu’u lao fakatonutonu kuo fakah mai ki he Falé ni. Ka ‘oku ‘i ai p me’a ‘oku ou tokanga ki ai, he ko e fu’u liliu lahi eni ‘oku ‘omai ke tau tali. Pea neongo ko e ki’i lao fakatonutonu ko eni ‘oku peesi p ‘e ua ka ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi u sia lahi heni ki he kau toutaí mo e kau ma’u vaka toutai kotoa p ‘i Vava’u pea peh ki Ha’apai, ‘Eua pea mo Tongatapu ni foki.

‘E ‘Eiki Sea ‘oku t naki fo’ou mai ‘a e fo’i lea ko e n vaka p ko e *charter* ‘i he faka’uhinga’i lea pea to e ‘omai mo hono ‘uhinga fo’ou mo hono faka’uhinga’i ‘a e fo’i lea ko e n vaka. ‘A ia na’e ‘ikai ke ‘asi ia ‘i he tefito’i lao. Ka ‘oku toe fokotu’u mai ‘e he liliu lao ko ení ke toe fakapekia ‘a e kongá ua ‘i he kupu *b* ke to’o ‘a e fo’i lea ko e *locally based foreign fishing vessel* vaka toutai muli ‘oku ng ue fakalotofonua.

‘E ‘Eiki Sea ‘oku feinga mai ‘a e fakatonutonu laoó mo e t naki fo’ou ko eni.

‘Uluaki, ke fakangofua ha vaka toutai ‘oku ‘o’ona p ‘oku *owner* ‘e he taha ‘oku ‘ikai ko ha Tonga pea ‘oku n vaka ‘e he taha Tonga.

Ua, ke laiseni ko ha vaka toutai muli 'oku ng ue fakalotofonua 'i Tongá ni 'i he 'uhinga 'oku 'ikai fakangofua 'e he ngaahi kupu lolotonga 'o e tefito'i laó 'a e ngaahi vaka pehé ni ke n vaka kae faka'uhinga'i ko e vaka toutai fakalotofonua.

'E 'Eiki Sea 'oku 'ikai te u fu'u m fana ke pou pou ki he liliu 'o e lao ko eni pea mo hono faka'uhinga. 'Oku 'i ai 'eku tui 'e hanga 'e he me'a ko eni 'o u sia lahi heni 'a e si'i kau ma'u vaka toutai 'i Tonga ni kae tautaut fito ki he kau toutai masivesiva hang ko Vava'u, Ha'apai mo 'Eua mahalo 'e sai p 'a Tongatapu ni. He 'oku hanga 'e he liliu lao ko eni 'o faka'at 'a e ngaahi vaka muli mo e kau toutai muli ke nau to'o atu ai 'a e mon 'ia mo e ngaahi lelei na'e totonu ke ma'u p ia 'e he kakai Tonga. He 'e faka'at leva heni mo e kau 'eiki vaka mo e kau toutai muli ke nau ha'u 'o ng ue 'i Tongá ni.

Ka ko 'eku fehu'i 'e f f leva heni 'a e kakai Tonga ? Na'e totonu ke 'i ai ha fa'ahinga polokalama ako toutai ke fakakau ki ai 'a e kakai Tongá pea 'ai mo ha taimi ke fakangatangata ai 'a e taimi te tau faka'at ai eni Te tau peh ko e ta'u 'e ua ke tau faka'at ai pea 'osi pea tau toe vakai'i pea tau toki hoko atu. Pea 'e toe fu'u faingata'a'ia ange 'a e kau toutai Tongá na'a nau n vaka toutai mei he Pangik Tongá ke nau f 'au'auhi mo e kau n vaka toutai mei muli 'oku faka'at ke nau 'i Tonga ní.

'Eiki Sea ko e kau Tonga tokolahi 'i Vava'u mo Tonga ni k toa na'a nau n mei he ngaahi pangik ke fo'u ha'anau vaka toutai pea ko e tokolahi taha 'o kinautolu 'oku kei t t p 'enau n vaka. Pea neongo 'oku 'i ai 'a e n p seti 'e taha 'a e Pule'anga ki he kau toutai ke nau n vaka toutai mei he Pangik Fakalalaka 'o Tonga, k ko hono pangó 'oku fu'u faingata'a ke tali ha n lalahi ia ki he toutai pea 'oku toe faingata'a ke 'i ai mo ha koloa malu'i ki ai. He kapau te tau tali 'a e n vaka ko eni ki he kau Tonga he 'ikai foki ke lava 'a e vaka na'e n mai 'o malu'i'aki 'a e n . Pea ko hono mo'oni 'e fu'u faingata'a 'aupito ki he Tonga ke n vaka mei muli ka 'oku ou tui au ko e kau muli p mo 'enau vaka 'e mon 'ia heni pea ko kinautolu p 'oku 'i ai 'enau pa'anga.

Pea 'oku ou manavasi'i hono tali 'a e liliu lao ko eni ke toe fu'u faingata'a'ia ange ai 'a e kau toutai Tongá 'i ha'anau f 'au'auhi 'i he ki'i m keti 'oku si'isi'i pea ...

<002>

Taimi: 1440-1450

'Akosita Lavulavu: ... 'oku ou tui 'oku te'eki ai taimi ke tau faka'at 'a e me'a ni. 'Eiki Sea, 'oku ou tui 'oku totonu ke tau ako kotoa p he ngaahi ma'u laiseni falekoloa muli 'i Tonga ni. Kuo tau faka'at ke 'osi kotoa 'a Tonga ni hono k pui 'e he kau falekoloa muli pea kuo kamata ke mole atu mo e si'i kau pisinisi falekoloa Tongá. 'Oku tupu mei he 'etau faka'at ke foaki atu 'a e ngaahi laiseni falekoloa ki he kau muli. Pea kuo fu'u faingata'a ke to e fe'au'auhi 'a e kau Tongá mo e kau muli 'i he pisinisi falekoloa. Ka na'e tupu ia mei ha'atau ki'i faka'at 'a e ki'i me'a si'i pea 'alu ai p 'o 'ikai ke tau to e lava 'o ta'ofi mo mapule'i. Pea 'oku ou fu'u manavasi'i na'a hoko ha me'a tatau ki he kau toutai Tongá. 'Eiki Sea, ko 'eni kuo tau to e feinga ke fai e me'a tatau ki he ngaahi laiseni 'o e ngaahi vaka toutai muli, ke faka'at ke hang p ia ko ha vaka toutai Tonga. 'Eiki Sea, 'oku ou kole atu ke tau vakai'i fakalelei na'a hoko ko hatau fa'itoka.

‘Eiki Sea, ‘oku totonu ke tau to e tokanga ange ki he me‘a ‘oku totonu ke ma‘u mo‘ui mei ai hotau kakai Tonga fakalotofonuá. Ko e ngoué mo e kelekelé ki t kanga kuo ‘osi kamata ke ala mai mo e kau mulí ki ai, pea ko e toutai eni na‘a tau fakafalala atu ki aí, ke si‘i ma‘u mei ai ha mo‘ui mo ha ng ue hotau kakai Tongá, ka ko ‘eni kuo to e fai e feinga ia ke faka‘at ‘a e kau mulí ke nau toutai ‘o hang p ko ha vaka toutai Tonga mo ha tangata‘ifonua Tonga, ‘aki hono faka‘at ke n mai e vaka toutai muli ke nau toutai hotau potu tahi ni. ‘Eiki Sea, ‘e anga f f ke tau ‘ai ke tatau e tangata toutai Tongá mo e tangata toutai mei mulí, ‘aki hono faka‘at ke n mai e vaka muli ke toutai ‘i Tonga ni pea mo hono faka‘at ‘a e kau muli ke nau mai ‘o ma‘u ng ue toutai ‘i Tonga ni, kae hili ko iá ‘oku tokolahi ‘a e kakai Tonga ‘oku ‘ikai ma‘u ha‘anau ng ue. Sea, ‘e faifai atu p pea ‘osi kotoa ‘a e ika ‘i tahi pea tau faka‘ofa.

Tokanga ke fakangatangata faingamalie ma‘u ngaahi vaka toutai muli

‘Eiki Sea, ‘oku ou tui ‘oku totonu ke ‘i ai p hono fakangatangata mo e me‘a ke ngata ai ‘a e kau mulí kae tuku mu‘a ki si‘i kau Tongá, pea na‘e totonu ke tau fakangatangata ‘a e lahi ‘o e vaka ‘e faka‘at ke n mai ki Tonga ni, pea ‘oku totonu ke tau fokotu‘u mo ha taimi pau ke ‘oange fakataimi ai, ko ha ta‘u ‘e 1 p ta‘u ‘e 2, pea tau toki vakai‘i pea peh foki ki he kau ‘eiki vaká mo e kau toutai mei mulí ke ‘ai ke *fifty / fifty* p ko e 50/50 ke ‘omai he kau mulí ha kau toutai ‘e toko 50 pea 50 ko e kakai Tonga koe‘uhí ke ako ai hotau kakai pea ko hono ui fakapap langí ko e *win win situation*, ma‘u nautolu, ma‘u mo kitautolu. ‘Eiki Sea, ‘i he ngaahi fonua mulí ‘oku nau fai e me‘a tatau, ka ko e h ‘oku ‘ai ai ke ta faka‘at ai ‘e taua ‘a Tonga ni? ‘Oku ‘ikai ke u tui au ki ai ‘Eiki Sea, pea ‘oku ou tui ‘oku totonu ke tau fakakaukau‘i fakalelei e me‘a ni, he ‘oku ‘ikai ke u fu‘u tui ‘e fiefia heni ‘a e kau toutai Tonga kotoa p ‘i Vava‘u mo Tonga ni k toa. Neongo ‘oku tau peh ‘e toe ma‘ama‘a ange ai ‘a e iká ‘oku ‘ikai te u tui au ia ki ai. Ka ‘oku ou tui ‘oku totonu ke fai ha talanoa lelei mo e kakai toutai ‘oku to e masivesiva angé. He ko e kau toutai Tongá p ‘oku lahi ‘enau pa‘anga te nau mon ‘ia heni kae si‘i faka‘ofa p si‘i kau toutai ia ‘a e kau masivesiva angé he taumai te nau lava ke n mai ha vaka toutai muli.

‘Eiki Sea, ‘oku ou to e hoha‘a ki he ‘uhinga‘i lea ‘o e laó ni ki he tu‘unga falala‘angá ‘a e ngaahi vaka toutai muli ‘oku n maí, na‘a faifai pea ‘osi kotoa ‘a e ika ‘o Tonga ni hono toutai‘i pea nau fetuku ki muli. ‘Oku ou hoha‘a Sea he ‘oku ‘i ai ‘a e *South Pacific Forum Fisheries Agency*, p ko e fakafofonga toutai ‘a e alea‘anga ‘a e Pasifikí ‘a ia ‘oku ne vakai‘i ‘a e tu‘unga falala‘anga pea mo e l sisita fakafeitu‘u ‘o e ngaahi vaka toutai mulí. Pea ‘oku totonu ke ‘i ai ha‘atau fetu‘utaki v ofi mo e Potung ue Toutai, ki he vaka toutai mei mulí pea tau toki sio ki ha‘ane laiseni pea mo hono n maí telia na‘a faingata‘a‘ia ha taha Tonga ‘i hano n mai ha vaka toutai, ta ko ia ‘oku kovi mo maumau, pea to e faingata‘a‘ia ai ha taha ke t fakafoki ‘ene n pea hoko ko e fakamasiva ka ‘oku totonu ke fai ha sio lelei ki heni.

‘Eiki Sea, ‘oku ou tui ka tali e liliu ko ení ‘e to e ‘alu p taimí mo e si‘isi‘i ange ‘a e ika ‘e ala ma‘u ‘i hotau potu tahi ni he ‘oku totonu ke ‘i ai ha fakangatangata ki he vaka ‘e n maí. Ka ko e pangó ‘oku ‘ikai ke ‘asi mai ia heni. ‘Eiki Sea, ‘oku fu‘u fiema‘u ke tau to e fakapotopoto ange hono leva‘i lelei ke ‘inasi ai hotau kakai Tongá, pea peh ki he kaha‘u ‘etau f nau pea peh ki hotau fanga mokopuná peh ki he f nau ‘etau f nau, ke ‘i ai hanau ‘inasi ‘i ‘oseni mo tahi na ki he kaha‘ú. ‘Eiki Sea, telia na‘a faifai ‘etau fai tu‘utu‘uni ‘i he ‘aho ni pea iku ‘o hano mai ai hotau ngaahi fohá mo hotau ngaahi ‘ofefiné kiate kitautolu pea nau si‘i faka‘ofa he kaha‘ú. M l Sea e ma‘u faingam lie.

Sea K miti Kakato: M l k taki e T pile ‘a e Pule‘angá ‘oku toe ‘a e malanga ‘e 3 ka mou toki tali faka‘anga taha mai. Ha‘apai 13.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea K miti Kakató. Fakatapu ki he Hou‘eiki kae ‘uma‘ e Pal miá pea mo e kau Minisit e Kapinetí kae ‘uma‘ e kau Fakafofongá. Sea kuo u fakam l atu he faingam lie kuo ke foaki mai ma‘a e motu‘a ni fai ai ha ki‘i lave fekau‘aki pea mo e toutaí, pea mo e lao kuo fa‘u mai he Potung ue ko ení ke fai ai ha langa fonua, pea ‘oku ke mea‘i p foki Sea ko e taha eni ha ma‘u‘anga mo‘ui ‘o Ha‘apai. He ko e tu‘u ko fakasiok lafi ko ‘o Ha‘apai ‘oku lahi ange ‘a e tahí he fonuá, pea ‘oku fu‘u matu‘aki mahu‘inga ke tau siofi fakalelei he ko e ma‘u‘anga mo‘ui eni si‘i kakai masiva ‘oku ou fa‘a fakatangi atu ka koé Sea. Ko e talu foki ‘a e tu‘u, ‘a e anga ‘etau f liunga mai hotau Pule‘angá Sea pea a‘u mai ki he ‘aho ni, kuo tui e kakaí ke tau liliu fakatemok lati ange ‘a e pule‘anga ni, pea ‘oku taku ko e Pule‘anga eni ‘o e kakaí. Pea ko e fakahoha‘a mo e hohoi ki he ‘Ene ‘Afió pea mo hono mafai pea ne mokoi ke ‘omi ke kau atu e kakaí ‘i hono talanoa‘i pea mo hono fa‘u ha lao pea mo hono fai ha fa‘ahinga liliu.

Tokanga ke fakakau mai kau toutai he fakalea Lao ki he Toutaí

Kuo u pou pou au ki he lao kuo ‘omi he ‘e Potung ue ko ení Sea, ka ‘oku ai p ‘eku fehu‘i ki he ‘Eiki Minisit ke tuku atu ki ai ke fai ki ai ha vakai. P na‘e fai ha talatalanoa ‘ene kau ng ué pea mo e kakai toutaí. Ko e makatu‘unga e fa‘u e lao ko ení mei he fiema‘u ‘a e kakai masivá p ko e fa‘u ‘aki p ia ‘enau fakakaukau lelei pea mo e ngaahi setifikeiti lalahi na‘a nau ma‘ú, h fanga he fakatapu Sea. ‘Oku ‘ikai foki Sea ke u tui ‘oku makatu‘unga ha langa fonua pea mo ha lao ke fa‘u ke langa‘aki e fonua ni makatu‘unga mei ha ngaahi fakakaukau lelei kuo ‘omi mei he ngaahi Potung ue takitaha. ‘Oku makatu‘unga ‘a e langa fonua mei he ngaahi fiema‘u ‘a e kakai masivá. Te u fakat t ‘aki eni Sea. ‘I he ngaahi m hina kuo maliu atú, kamata‘anga ‘o e ta‘u ni, na‘e ‘i ai e fu‘u fakatamaki na‘e t ‘i Ha‘apai. T fea ‘o tu‘usi ai ‘a e kongá fonua. Pea na‘e fai e fakatangi mai ki he Hou‘eiki Kapinetí ‘a e kolé ke tanu mu‘a ‘a e fo‘i kongá hala ko ení. Ko e fiema‘u vivili ia ‘a e kakaí. ‘Ohovalé p Sea kuo ‘asi mai ‘i he uike, faka‘osi ‘o e m hina ko eni kuo ‘osí a‘u ange ‘a e kau ng ue pea u ‘eke ange, ko e ‘ai ke mou ki f ? Ko e tali ko ‘a e kau ng ué, ‘ai ke mau mai ‘o t e saini, ngaahi fu‘u me‘a ko saini e lele 50 mo e lele 40. Pea u talaange ki he tama pulé, k taki mu‘a na‘e ‘ikai ke fiema‘u he k inga Ha‘apai ia ke mou mai ‘o t saini. Na‘a mau fiema‘u ‘e mautolu ke mou mai ‘o tanu homau halá. ‘A ia ko e ngaahi fiema‘u ia Sea ‘oku ou ‘oatú p ko e fiema‘u eni ‘a e kau toutaí ke fai e fo‘i lao ko ení ko e ‘uhingá ko ha lelei ma‘a nautolu. ‘A ia ko ‘eku, ‘oku ‘ikai ke u fakafepaki ki he fokotu‘u ‘a e laó ka ko ‘eku fakamanatu ‘a e me‘a ko na‘a tau ‘o talanoa mo e kakai ‘o e fonuá ...

<003>

Taimi: 1450-1500

Veivosa Taka : ... ko e me‘a te mau faí, ko e liliu mai e Pule‘angá ke mau tali ui kiate kimoutolu. Pea ‘oku ou tui, Sea, ko e polé ia. Kapau leva ‘oku te‘eki ai ke fai ha talanoa, ‘oku ou kole ki he ‘Eiki Minisit , ke k taki ‘o me‘a atu ‘ene kau ng ue, ‘o talatalanoa mo e kau toutaí, pe ko e ngaahi me‘a eni ‘oku nau fiema‘ú. Pe ‘oku nau fiema‘u ‘enautolu ia ke langa‘i hake ‘a e *grassroots* Sea. He ko ‘ene makapeko ‘a e faliki ‘o e falé, Sea, ‘otom teki p e punakaki ‘a e ‘ató ki lalo. He ‘ikai ke ‘i ai ha langa fonua ‘e fai he ‘eá, kae ‘ikai ha *foundation* fefeka ‘i lalo. Pea

‘oku ou tui ko e makatu’unga ia, Sea, ‘eku fekatangí, he ko e ‘uhingá, he ‘oku ou pou pou ki hono fakaivia e toutaí. ‘I he ngaahi uike kuo maliu atú, ‘i he *show* na’e fai ko ‘i Ha’apai, Sea. Talu e tu’u ‘a Vahe Foa mo e Vahe Kauvai, neongo ko e fonua toutai, ka na’e ‘ikai ke nau kau nautolu ha palepale ‘i he *show*, talu ‘ene tupu, palepale ko ‘o e *show* toutaí. Na’a nau ngoue p nautolu mo e l langa. Na’e fakakaukau leva e motu’a ni ia ke fai ha kole, ke fakaivia e kau toutai, ke ‘omai ha vaka ke nau toutai. Pea na’e fai leva e fokotu’utu’u ia ke fai e ki’i *show* ia ‘i Foa, ‘a Vahe Pangai mo Vahe Foa. Vahe Kauvai, mo Vahe Foa. Pea ko e pale, ko e vaka, fe’unga hono mahu’ingá mo e pa’anga e 3 mano. Na’e ‘oho kotoa a Foa pea mo Kauvai ki he palepalé. Pea ko hono fakamo’oní, Sea, na’e ‘omai e palepale ika ko ‘a Foa mo Kauvai ki he *show* ‘i Lea’aetohi, na’e ‘uluaki, ua. ‘A ia ko e ofo ko ‘a e kau toutai ‘i Lulunga mo Mu’omu’a. Na’e anga f f e kau ‘a e ongo v henga ko eni ki he polokalama ko ení.

‘A ia, ‘e Sea, ko e fa’ahinga fakakaukau ia, ko e ‘uhinga ia he ‘oku ou lave’i lelei ‘a e ngaahi fiema’u ‘a e k ingá. Pea ‘oku toe fai leva ‘a e *show* ia ‘a Lulunga mo Mu’omu’a ‘i he ta’u fo’ou, me’a tatau p . Ka ‘oku ou tui, Sea, ko e anga ia ‘eku fokotu’utu’u, pea mo ‘eku fakakaukau, ma’ulalo p ‘a e motu’a ni, ke tau hanga mu’a ‘o fakakau ‘a e kau toutai ki he Lao ko eni, pea toki ‘omai. Pea ‘oku ou pou pou ki ai, Sea. Sea, ko e anga ia e fakahoha’a fekau’aki pea mo e tui ‘a e motu’a ni. M l ‘aupito.

Sea K miti Kakato : K taki p Pule’anga, ka te mou toki tali faka’angataha mai p . Ha’apai 12.

Tokanga ke ‘inasi tangata’i fonua Tongá he monú ‘i he toutai

Vili Hingano : ‘Eiki Sea, ‘oku ou faka’apa’apa atu ki he Feitu’u na. ‘Oatu ‘a e faka’apa’apa ki he Hou’eiki ‘o e Pule’anga, kae ‘uma’ e Hou’eiki ‘o e fonuá, kae ‘uma’ si’oku kaung Fakafofongá, kae ‘at ki he motu’a ni ke tokoni atu p ki he’etau ng ué, Sea. Lao Fakaangaanga ko eni kuo tukumai mei he t pile ‘a e Pule’angá. Pea kuo u fakakaukau ki he me’a ko eni, Sea, kuo nouti hifo he’eku pepá, ‘oku to’o kongá lalahi ‘e au ‘a e fakaikiiki kuo fai atu ‘e Vava’u 16, pea mo Ha’apai 13.

Pea ‘oku ou fakam l ki he ongo ‘Eiki fakafofonga ‘o e Kakaí, ko e ‘uhingá ko e fakama’ala’ala lelei ‘a e le’o ‘o e kakai ‘oku mau fakafofonga’i atu pea mei he’emau t pilé, ki he Lao fakaangaanga ko eni kuo tukumai mei he t pile ‘a e Pule’angá. Mole-ke-mama’o, Sea, ha’amau fakafepaki, ka ko e tokoni p ki he’etau ng ué, ko e ‘uhingá ko e fakal kufua hotau fonua ni.

Sea, ‘oku ou lave’i hifo ki he’etau kupu’i Lao Fakaangaanga ko ení. M lie ‘aupito kiate au ‘a e anga ‘o hono ‘omaí, pea mo hono ngaahi fakaleá. ‘Oku. ‘i he kongá ko eni, Sea, peesi 6. Kole atu p ki he Hou’eikí, ke mou me’a hifo p ki ai. Ku pu (*b*), tamate’i ‘a e ngaahi lea vaka toutai muli ng ue fakalotofonua, mo hono ‘uhinga’i lea, pea fetongi’aki eni. Vaka toutai muli ‘oku ng ue fakalotofonua ‘oku ‘uhinga ki ha vaka toutai muli ‘oku (*a*). Ko e me’a ia ‘oku ou fie fakahoha’a ai, e (*a*) ko ení, Sea. ‘Oku ng ue mo pule’i, pea fakahoko ng ue kakato mei Tonga ni, pe ‘oku ‘o’ona kakato ‘e ha ni’ihi muli, pea n vaka ‘e ha taha Tonga.

Sea, ko e fakahoha’a ko na’e me’a ki ai ‘a Vava’u 16, ki he fakatau fakamovetevete ko ia, faka-falekoloá. Kuo k pui ‘e he ngaahi pisinisi falekoloa mulí, mahalo ko ha ki’i p seti .01 ko e tangata’i fonua Tonga, ‘oku fakakaungat maki ‘i he fakatau fakamoveteveté. Ka ko e hoha’a ia

‘a e motu’a ni, Sea, ki he kupu ko eni. He ko e Tonga ko ena ‘oku ‘asi ko ená, Sea, ‘oku ne tuhu’i mai ai, Tonga mo’oni, mo ha Tonga liliu Tonga. Ka ko e me’a ko ‘oku fakahoha’a ki ai e motu’a ni, Sea, ‘a ‘eku mahu’inga’ia ke tau hanga ‘o tuhu’i ‘i he kupu’i Lao Fakaangaanga ko ení, ‘oku ‘uhinga e Tonga ko ení, ki he tangata’i Tonga ‘ata’at p . ‘Oku ‘ikai ko ha Tonga liliu, ko ha muli liliu Tonga.

Sea K miti Kakato : *Indigenous* Tonga, h .

Vili Hingano : Ko e fo’i me’á ia, ‘Eiki Sea. ‘A ia, Sea, ko e makatu’unga ia ‘eku fakahoha’á, ko hono’uhingá, ‘oku tokanga e motu’a ni, ke ‘oua na’a ‘i ai ha taimi kuo hang ko e me’a ko eni na’e me’amai’aki ‘e Vava’u 16, pea mo Ha’apai 13. Ko e ‘uhingá, he ‘oku mahu’inga. He kapau he ‘ikai ke tau fakamahu’inga’i ‘i hono fatu ‘o e liliu ‘o e kupu’i Lao ko ení, ‘e ‘i ai e me’a ‘e hoko ‘i he sekitoa ko ení ‘i he kaha’ú. ‘Oku ou tui p au ‘oku ke mea’i p ’e koe, Sea, ‘oku ‘i ai hotau k inga kuo nau liliu mai ‘o hoko ko e tangata’i fonua Tonga, ‘oku nau ivi m lohi faka’ekon mika. Pea ‘oku nau *interest* ‘aupito ‘i he sekitoa ko ení. Pea kapau ‘e faifai kuo nau ala mai ‘o to’o atu ‘a e faingam lie ko ení, ‘e tatau p mo ‘etau fefakatau’aki falekoloa fakamoveteveté. ‘Oku peh , Sea, ‘eku fakahoha’a ‘i he ki’i kupu ko ení. ‘Oku totonu ke tokangaekina ‘e he Pule’angá, ke ‘ai ‘o to e t naki atu ki he kupu (a) ko eni, n vaka ‘e ha taha Tonga totonu, ‘o ‘ikai liliu fonua Tonga.

Mahu’inga ke fakakau mai ngaahi kupu fekau’akí he fa’u Lao

‘Eiki Sea, ko e faka’amu ko na’e ‘omai ‘e Ha’apai 13, hang ko ‘eku lavé, Sea, fek unga’aki ‘aupito ‘emau me’a ko eni ‘oku mau tokanga ki aí. ‘A e faka’amu ke kau mai e kau toutaí ‘i hono alea’i e Lao ko ení. ‘A ia ko e *decision making*, Sea, ko e fo’ilea totonuia ki he kongá ko eni ‘oku ou fakahoha’a aí. ‘Oku mahu’inga ke kau ‘a e ngaahi *stakeholders* ‘i he fai tu’utu’uni ki he’etau Laó. Mahino p kiate au, hang ko e me’a na’e fakahoko mai ‘anenai mei taumu’á. Na’e ‘osi fai e *consultation* ki he Lao ko ení. A ia ‘oku ou tui ‘oku totonu ke toe fakaongoa mai honau le’o ki he fo’i Laó, ‘aki ‘a hono ‘oange hanau faingam lie ke nau t t naki mai ki he Lao ko ení, ‘i he ‘uhinga ko eni, Sea. Na’e me’a mai ‘a Vava’u 16, kapau ‘oku ‘i ai ha vaka ia i muli kuo ‘osi tu’u ia ‘i he tu’unga ke mole e vaká, pea lele atu e tangata Tonga toutaí ‘o fai e alea ‘o ma’u mai e vaka ko iá, pea ko ‘enau lele atu ko ke fai ‘enau toutaí kuo kolosi mai ha vaka lahi ia ‘o puke atu e vaká, fakataha mo e ‘eikivaka Tonga mo e kauvaka Tonga, toutaí, ko e ‘uhingá, he ‘oku fiema’u faka-Lao e vaka ia ko iá ki he feitu’u ko na’e fai mei ai hono noo’í. Sea, ko ‘eku ‘uhingá ia. ‘Oku mahu’inga, ki mu’a ke fai ha fakataú, ke ke fai ha alea noo. ‘Oku fiema’u ke kau e Potung ue Toutai, K silio ko ia ‘a e Toutai ‘a Tonga ‘i he ngaahi *decision making* ko iá, ke fakapapau’i ‘a e *credit cheque* pea mo e *credibility* ‘o ha kautaha, pe ko e *ownership* ‘o e vaka ko e ‘oku teuteu ke *charter* mai ‘e he tangata toutai.

Sea, ‘oku ou lave’i p na’e ‘i ai ha me’a, kae k taki p ko e ‘uhingá ko ‘eku ‘ohaké. Na’e ‘i ai e me’a na’e hokó. Na’a tau falala atu ki he toko taha ke ne hanga ‘o fakatau ‘etau koloá, t ko ‘oku palopalema. Ka ‘oku ‘uhinga peh ’a e fakalavelave ko ení, Sea. Ko e ‘uhingá ke ‘oua ‘e toe ‘i ai ha si’i palopalema, he ko hono ‘uhingá ko e kakai Tonga eni ‘oku tau talanoa ki aí. ‘I he ‘uhinga ko ení, Sea. Ko e taimi ko ’e ha’u ai e *ownership* p langi pea mo hono vaká, alea pea mo e tama n , tama toutai Tonga. Sai, ‘alu atu e tama toutai Tonga ‘o ‘omai e vaka, p langi, ‘alu ia ki h , ki motu. Tangutu p hono fu’u sea, ‘o kofi p ai. Si’i ‘alu e tangata toutai Tonga mo ‘ene kaung ue ‘o toutai. Fai ‘enautolu e ng ue, *hard labours*. Fai ‘enautolu e ng ue mamafa, mo e ng ue lahí, ke totongi ‘a e n ‘a e motu’a ko .

‘Eiki Minisit Lao : Sea, ke u ki’i tokoni. Ki’i tokoni p ki mu’a ke fakalelei’i’aki ka tau m tuku. Pea ‘e nounou p , pea ‘e lelei hotau ... ‘E Hou’eiki

Vili Hingano : ‘Ikai ke u tali ‘e au, Sea.

Sea K miti Kakato : K taki ‘Eiki Minisit Lao ‘oku ‘ikai ke tali ho’o tokoni ‘a’au.

‘Eiki Minisit Lao : ‘Oku ‘ikai tali ia.

Sea K miti Kakato : ‘Ikai.

‘Eiki Minisit Lao : Na’e mei lava ia kapau ‘oku tau hoko atu ai p he kofi.

Vili Hingano : Sea, tuku ke me’a mai ai leva. Me’a mai ‘Eiki Minisita.

Sea K miti Kakato : Hou’eiki, tau ki’i lepa ai ka tau toki hoko atu.

(Na’e ki’i m l l heni ‘a e Fale)

<006>

Taimi: 1515-1530

S tini Le’o: Me’a mai Sea ‘o e K miti Kakato. (*Penisimani ‘Epenisa Fifita*)

Sea K miti Kakato: Hou’eiki, tau hoko atu ki he faka’osi e malanga ‘a ... ‘Eiki Pal mia.

‘Eiki Pal mia: ‘E sai p Sea ke u hoko atu ai leva au?

Sea K miti Kakato: Sai.

Mahu’inga ke fakafaikehekehe’i kau toutai loloto mo toutai mamaha

‘Eiki Pal mia: M l . Tapu ki he Feitu’u na Sea. Ko e ‘uluaki ‘oku ou fakam l ki he Fakafofonga Vava’u Fika 16 ‘i he malanga m lie tau fanongo ki ai, pea ‘omai mo e ngaahi poini. Ka ‘oku ou ki’i fie tokoni atu ‘i he *issue* ko ení kae toki tukuatu ki he Minisit . ‘Oku ou faka’amu p ke fakavahevahe’i ‘a e kau toutai lolotó, mo e kau toutai ko eni ‘i he ngaahi hakaú, mo e ngaahi mat fanga. Ko e p seti ‘e 95 pe 90 ko e kau toutai ‘a eni ko ia ‘oku ou talanoa ki aí. Hakaú mo e ngaahi mat fanga. Ko e ‘uhinga ‘oku ou loto ai ke ‘ai ke kehekehé, ko hono ‘uhingá, he ‘ikai p ke ha’u ha vaka toutai muli ia ‘o toutai feke, p te nau mai ‘o toutai’i ‘a e ika ko eni ‘oku toutai ai ko ‘a e ngaahi fanga ki’i ’otu motu. He ‘ikai ‘a e p s mo e hohomó mo e poné, tukumisí. ‘Oku totonu ke ‘ai ke mahino ‘a e fo’i faikehekehe ko iá. Mahalo ko e *issue* ‘oku tau talanoa ai ‘oku tau talanoa tautolu he toutai lolotó, ka ko e p seti p ‘e 5 p ‘oku a’u ‘o peseti ‘e 5 ‘a etau kau toutai ‘oku nau lava ‘o toutai loloto. Sai, ko u fa’a talanoa mo e kau tangata ko eni he toutai lolotó, ‘oku ‘ikai ke nau fakatau ‘e nautolu ‘enau iká fakalotofonua. Ko e ki’i me’a si’isi’i, ko ‘enau m keti ‘anautolu ‘a Siapani. Ko ‘enau pa’anga ‘a nautolu ‘oku ma’u mei ai. Pea ko ‘enau toutai ia ‘a nautolu ‘oku ‘ave ki muli,. Kapau te tau lelelele he fo’i founa ko ení, he ‘ikai p ke ‘i ai ha taimi ia ‘e lahi ai ‘a e iká ‘i Tongá ni.

Ko e founa ko eni 'a e Pule'angá pea 'oku nau tatali ke 'alu 'a e'etau kau toutai lolotó 'o a'u 'o vaka 'e 40, pe toe laka ange ai. Ko e tokolahi ange 'etau kau toutai lolotó ko 'ene tokosi'i ange ia 'a e kau ha'ú, 'o a'u p ki he tu'unga 'oku 'ikai ke tau toe fie ma'u ia 'e tautolu. Ko e 'uhinga ia ko 'oku tau kei tali ai p , ko hono 'uhingá he ko nautolu p te nau kei lava 'o 'omai 'a e iká ke lahi ke ma'ama'a ange, ko e 'uhingí kae lava 'o a'usia 'a e kaveinga ko eni 'oku tui ki ai 'a e Pule'anga ko eni, ke ma'ama'a 'a e iká.

Ko ia 'oku ou peh ke 'ai p ke kehekehe 'a e anga 'etau sio ki he toutai he 'oku hang 'oku to'o mai 'a e toutai ko eni 'o e tokolahi 'etau kau toutai ke kau he tipeiti 'o e me'a ko eni. 'Oku ou fokotu'u atu, tuku makehe'i 'aupito 'a e p seti 'e 95 ia 'etau kau toutai. 'Oku 'ikai ke nau kau kinautolu ia he talanoa 'o e *issue* ko eni, 'aki p 'a e 'uhinga ko ia na'a ku talaatu 'anenai. 'E 'ikai ke faifai ange ha taimi pea ha'u ha toutai muli, 'o 'ave p ha'u 'o toutai 'i he hakau ke 'ave 'etau feké, mo 'etau v suvá mo 'etau hohomó mo 'etau fanga ki'i ika maheni ko ia 'oku tau maheni mo ia.

Ko ia 'oku ou peh tukumai p ha faingam lie 'o e Pule'angá ke mau fakakaukau'i fakalelei 'a e me'a ko eni. 'Oku mo'oni 'aupito eni. 'Oku 'ikai p ke tau loto kitautolu ke nau mai kinautolu 'o 'ave 'etau.. Hang ko 'ene fakat t ki he falekoloa. Ko e mo'oni e mo'oni mo e ngaahi me'a kehekehe, te nau mai kinautolu 'o to'o 'a e ngaahi faingam lie kehe 'a e ngaahi faingam lie ko ia kae 'ikai ke 'i ai ha faingam lie. Ka 'oku ou tui ko e me'a mahu'inga he *issue* ko ení, ke tau hanga 'o vahe'i, ke kehe 'a e kau toutai lolotó. kehe 'a e kau toutai mamahá, 'a eni ko 'oku tau anga maheni p seti 'e 95. 'Oua te tau talanoa kitautolu ia he 'oku 'ikai ke nau uesia kinautolu ia. Tau talanoa he p seti 'e 5%, pea tau talanoa mahalo ko e vaka 'e 8 'ap he taimi ni 'oku 'ikai ke u ma'u ki ai. Ko u talanoa mo Tei, talanoa mo Palu, pea nau talamai 'e nautolu 'e 'ikai ke nau lava kinautolu ia 'o 'omai ha ika. Ko 'enau m keti ia 'anautolu 'oku nau fiu feinga kinautolu ke fakalahi 'enau m keti. Ko 'enau silini 'anautolu 'oku ma'u ia mei Siapani, 'oku 'ikai ke ma'u ia 'i Tonga ni. 'I he 'uhinga ko iá, 'oku mau fakakaukau leva mahalo 'e sai ke ki'i faka'at fakataimi, ha ngaahi toutai muli, ke 'omai ha ika ki heni ke tau fakatau ha valu mo ha me'a. 'A eni 'oku tau fa'a 'o fakatau mai. Koe'uhi ke ki'i ma'ama'a ange 'a e ika. Pea lava ke t fuhia, kapau te mou fakatokanga'i 'a e taimi 'oku lahi ai 'a e ngaahi k toanga 'i Tonga ni, 'oku faka'ofa 'etau 'atautolu ki he'etau fanga ki'i me'a fakaloto...., 'oku a'u 'a e feke ia ki he pa'anga 'e 50 ki he feke 'e taha, mo e mamafa ko ia 'a e iká, 'Oku pau p ke mamafa ia he ko e anga ia 'o e lao 'a e m keti ko e *demand and supply*, ko 'ene 'alu p 'a e me'a... Ka ko ia ko e anga 'emau fakakaukau, 'oua te tau talanoa kitautolu he kau toutai ko ia toko 95 he 'oku 'ikai ke nau kau kinautolu ia he talanoa he me'a ko eni. Tau talanoa kitautolu he p seti 'e 5% ko ia 'etau kau toutai ko eni 'oku ... Ko e palopalema eni 'oku ou talaatu.

'I Fisi mo Ha'amoá, 'oku peh . Ko e 'alu p ke nau tokolahi angé, ko e fakasi'isi'i ia ko 'a e h mai 'a muli. Ko ia 'oku ou kole atu, 'oku tau tatau p tautolu hang ko e malanga m lie ko ia 'oku tau fanongo ki ai. 'Oku 'ikai ke tau loto kitautolu ke nau mai kinautolu 'o 'ave 'a e koloa 'oku 'i ai 'etau totonu ki ai, ka ko e 'uhingá p 'a 'oku ou fakamatala atu ki ai. 'Oku 'ikai ha founa ia. Ko e founa p eni 'oku mau fakakaukau ki ai. Tukuange fakataimi ke nau mai 'o toutai, ko e 'uhinga p ke lahilahi p 'a e mata'i iká ke holoholo hifo 'a e totongi 'o ma'ama'a. Pea fakalotolahi'i 'etau kau toutai, ke nau lava 'o fa'u 'a e vaka 'e lava 'o 'alu 'o toutai loloto.

Ka ko e me'á ko e ki'i tokosi'i p foki ia 'oku nau lava kinautolu 'o fai 'a e me'a ko ia. Ka ko e anga leva 'emau talanoa mo nautolu, sio ko Tei, 'oku ne hanga 'o toe tohi mai mahalo ko hono vaka 'e 2 he taimi ni. Mahalo ko e Palu ko e vaka 'e 4 he taimi ni. 'Alu p 'a e taimí mo 'enau tokolahi ange. Pea ko e anga ko ia 'emau sio ki he *Statistic* ko ia 'a e pa'anga h mai 'i he kau tama ko eni, ko e pa'anga lahi faka'uli'ulia 'oku hanga 'e he'etau kau toutai 'atautolú 'a ko 'oku nau fakam keti atu ki Siapani 'o 'omai ki Tonga ni.

Mahalo ko e ki'i me'a p ia 'oku ou tokanga atu ki ai, ka 'oku ou fokotu'u atu, 'oku mau hanga 'o fakatokanga'i 'a e me'a ko 'eni. 'Oku 'ikai p ke tau loto kinautolu ke mai ha kau toutai mei muli 'o 'ave 'etau ika. Ka ko e pangó, ko e 'ikai ke tau ma'u 'a e me'ang ue ko ia ke 'omai 'aki 'a e ika. Ko ia 'eku fakam l atu ki he malanga na'a tau fanongo ki ai 'anenaí, he ngaahi malanga lelei. Ka ko e anga eni 'eku fakakakau he fanongo p 'a'aku, kae toki tukuange ki he Minisit kapau te ne 'omai ha'ane tali. Ka ko u kole atu ke mou fakalelei'i 'a e loto 'o e kau toutai ko eni fakalotofonua. Mahalo ko nautolu eni ia 'oku hanu. Ka ko e kole ange kia nautolu, he 'ikai ke nau mai kinautolu 'o 'ave 'a e feké mo e v suvá mo e me'a.

Sea K miti Kakato: M l 'e Hou'eiki kuo mahino ki he motu'a ni ia 'a e feme'a'aki. 'E Ha'apai 13 ko e h e me'a ko e tu'o 2 eni ho'o me'a 'a 'au.

Veivosa Taka: Tapu mo e Feitu'u na Sea, kae 'oatu p 'a e ki'i.. 'Oku mahino p ki he motu'a ni Sea 'a e me'a 'oku ke me'a ki ai...

Sea K miti Kakato: Ko ho'o fakatonutonu p ko ho'o me'a fo'ou 'a 'au?

Veivosa Taka: Fakatonutonu. 'Oku mahino p kiate au 'a e me'a ko ia 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Pal mia mo'oni p ia. Ko 'eku poiní 'aku Sea, ke fai ha talatalanoa pea mo e kau toutai. Pea kapau 'oku nau 'osi talanoa 'oku ou 'osi ok au. Ko e me'a p Sea 'oku ou hoha'a ki ai he talanoa ni p ko e me'a eni 'oku fiema'u 'e he kau toutai p seti 'e 5 p 'ikai. 'Oku ou peh p Sea hang p 'oku ki'i tukuhiho 'a e kau toutai Ha'apai, peh 'oku mau toutai feké Sea. 'Oku mau kamata he mamahá, pea mau toki 'alu ai ki he lolotó. Ko 'emau fangafanga atu eni ki he lolotó Sea. Ko e 'uhinga peh 'eku ki'i fakahoha'a atu, na'a 'oku 'i ai ha me'a mahu'inga ia 'oku fiema'u 'e he kau toutai, p 'oku 'i ai ha uafu, p 'oku 'i ai ha m keti. 'Oku ou tui Sea pea ko e me'a p 'e tahá na'e 'ikai ke lava ke u 'oatú, fakatonutonu atu p , ko e taimi ko ia 'e fai ai 'a e n , 'e 'i ai 'a e vaha'a taimi Sea, pea ko e 'osi ko ia 'a e vaha'a taimí 'oku te'eki ai ke 'osi 'a e n ia he toutai'i he 'oku ta'epau 'a e toutai ia na'a tau af kinautolu ia he ta'u ni pea fakafoki 'a e vaká ia Sea pea faingat 'a'ia ange 'a e tokotaha...

Sea K miti Kakato: Ha'apai 13 'oku ke malanga koe?

Veivosa Taka: M l Sea.

Sea K miti Kakato: 'Eiki Minisit na'e 'i ai ha me'a na'a ke tokanga ki ai?

'Eiki Minisit Lao: Ke u ki'i h fanga atu aip , pea ko e fakama'ala'ala p . Ko e ' vaka ko ko e kalasi 'oku n , 'ikai ke toe 'ova ia he 9.. Ko e kalasi ko ia hono 2 *foreign base* 'a 'oku *locally based* 'oku 'ikai ke toe 'ova ia he 6. Fakamahino mai 'e he Minisit ko e ha'u p 'a e vaka Tonga to'o atu . 'A ia 'oku 'ikai ko e *open market* eni ia. 'Oku fakangatangata. Ko ia 'oku ou kole atu

‘e hou’eiki, mou tokanga’i lelei p ‘oku ‘a e fiema’u. Ko ‘oku hanga ‘e he Pal mia ‘oku me’a atu. Mau talanoa mahalo ‘oku ‘ikai ke mou fa’a tala.. Ko mautolu talanoa mo e kau toutai, pea ‘oku ‘i ai ‘a e tokotaha he te u hanga ‘o talaatu. ‘Oku ‘osi milionea ia, ‘i heni pea ‘oku kau ia he tangata ko ‘oku ne talamai ‘e ‘ikai p ke nau lava fakakakato ‘a e m keti. Ko ia ai, tau tali eni he ko e ki’i vaka ‘oku *limitation* p ‘oku si’isi’i p , ‘ikai ke ‘ova he 6 ‘ikai ke ‘ova he 9, ka ‘oku tau hanga ‘o feinga ke fakalato ‘a e m keti. Ko ia ‘oku ou kole atu ‘e hou’eiki fokotu’u atu a ka tau tali ‘a e ki’i me’a, ka tau hoko atu ki ha me’a ‘e taha. M l Sea.

Sea K miti Kakato: M l . K taki p ‘a e Minisit Toutai, ‘oleva ke ‘osi ‘a e malanga ko pea te ke toki tali faka’osi mai. Faka’osi ho’o malanga Ha’apai 12, pea Tongatapu 4.

Fokotu’u t naki kupu b ke fakapapau’i totonu kau tangata’i fonua Tonga toutai

Vili Hingano: M l Sea. Fakam l atu ki he Feitu’u na ko e ‘uhinga ko e toe ma’u ‘a e faingam lie, ke hoko atu ‘a e tokoni ki he’etau ng ue Sea. ‘Oku ou tui au ia kuo ‘osi maau m lie atu ‘a e faka’amu ia na’a ku loto ke ‘oatu ki ho Falé, ke me’a ki ai ‘a e T pile ko ia ‘a e Pule’anga. ‘Uluaki, ko ‘eku faka’amú ko ‘eku fokotu’u atú, ke tu’u mu’a he kupu *b* (kupu si’i *a*) ke tuhu’i fakapapau’i mai ko e Tonga ko eni, ‘oku ‘uhinga ia ki he tangata’i Tonga totonu ‘oku ikai ko ha tokotaha liliu kakai Tonga. Ko ‘eku ‘uhinga p ‘a’aku ia Sea, ko e ‘uhingá, hang ko e me’a ko ia ‘oku me’a mai ki ai ‘a e Minisit Lao, ‘e lava ‘e ha kau tangata liliu Tonga, ‘oku ivi m lohi faka’ekon mika ke nau nau hanga ‘o *monopolise* ‘a e sekitoa ko eni, ‘i he ‘uhinga, ‘oku ‘ikai ke tuhu’i pau mai ‘i he me’a ko eni ‘i he’etau fo’i kupu’i Lao ko eni.

Lord Tu’i’afitu: Sai p ke u ki’i tokoni ki he Fakafofonga ‘i he ki’i fo’i me’a ko ena ‘oku ‘ai ka mavahe..ko ‘eku tokoni p ia. Kapau ko e Tonga ‘oku ne n mai ‘a e vaká mei muli ko e vaka muli, ‘e tu’u fakaf f ‘a e Lao ko e vaka ko e n ‘a e Tonga ‘i he fakafaikehekehe’i ‘o e Toutai. Kapau ko e vaká ko e vaka mei muli, ko e n atu ia mei Tonga ni, pea ko e ha’u ko ia ‘a e vaka ia ‘oku ‘i he malumalu ia ‘o e Tonga. ‘E malava p ‘a e vaká ke toutai ‘i he totonu ‘a e Tonga he ko ‘ene n mai ‘a e vaka? Ko e ki’i tokoni ia.

Sea K miti Kakato: Mahalo ‘oku sai ke tuku ia ke toki tali mai ia ‘e he ‘Eiki Minisit Vaka Toutai. Hoko atu ho’o malanga ‘au.

Vili Hingano: M l Sea ‘oku ou tui ‘oku ou tui au ‘oku ‘alu atu p ‘eku malangá Sea ‘i he tafa’aki ‘o e fakapapau’i ‘a e totonu ‘o e tangata’i fonua Tongá, ke ne ma’u pea tau hanga ‘o malu’i ‘i he’etau hanga ko ia ‘o fatu ‘a e Lao ko eni, ‘oku tonu ke tau hanga ‘o malu’i ‘a e totonu ‘a e tangata’i Tongá ‘i he tafa’aki ko eni, telia na’a uesia he kaha’ú, koe’uhi ko e ngaahi ivi m lohi faka’ekon mika ‘e ala h mai ‘o to’o atu ‘a e totonu pea mo e mafai ko ia ‘o e tangata Tongá, ke ne ma’u ‘a e mon ía ko iá ‘i Tonga ni. Sea ‘oku ou tui p au ia ko e kongá hono ua ko ia na’a ku faka’amu ki aí, ‘a ‘eku faka’amu ke fakakau atu ‘a e ngaahi *stakeholders* ‘i he *decision making* ‘oku fa’a fai ‘i he fo’i *process* ko ia hono fai ‘a e n , ki mu’a ke tali ha fo’i alepau. ‘Oku mahu’inga ke ‘oange ha faingam lie ‘o e Potung ue Toutai, ‘oange ha faingam lie ‘o e Kosilio ko ia ‘o e Toutai ‘a Tongá, ke nau hanga ‘o sivilivi’i mo vakavakai’i ‘a e *background check* ‘o e *ownership* mei muli, ko e ‘uhinga ko e alepau ‘oku teu ke fakahokó, ko e ‘uhingá ke ‘oua na’a hoko ha palopalema...

Taimi: 1530-1540

Vili Hingano: Ke u sia ai ‘a e tangata Tonga, he ko ‘etau fa’u e lao ko eni ‘oku totonu ke tau malu’i ‘a e tangata Tonga ‘oku ‘ikai ke tau hanga ‘o malu’i ‘a e vaka ko ‘oku ‘omai mei mulí, ‘uhinga he ko e vaka ko ‘oku ‘omai mei muli te ne ma’u ma’u p ‘e ia ‘a e kongá ‘o e mon ‘iá ko e ‘uhinga ke fai ‘aki e ng ue ko ia ‘a e tangata toutai Tonga. ‘Oku ou tui ‘e Sea ko e me’a p ia pea ‘oku ou faka’amu au ia ke tali mai ‘e he Minisit ko e ‘uhinga he ‘oku ‘i ai p mo e ngaahi me’a ‘oku ou faka’amu ke u hoko atu ki ai ‘i he ‘osi ‘ene tali.

Sea K miti Kakato: Sai.

Vili Hingano: ‘O kapau te ke toki ‘omai ha faingam lie ‘anai Sea ...

Sea K miti Kakato: Sai, kuo lava e toutai lolotó tau hoko atu ki he toutai mamahá, Tongatapu 4 ...

M teni Tapueluelu: M l ‘aupito ‘Eiki Sea pea ‘oku ‘oatu e faka’apa’apa lahi ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea pea mo ho K miti Kakató kae fai ha ki’i fakalavelave atu mei he toutai mamaha hang ko ia ko e me’a ‘a e Feitu’u na ‘Eiki Sea. ‘Oku ou loto p ‘Eiki Sea ke u lau atu ‘a e me’a ko eni ‘oku h ‘i he peesi fitu ko e fakamatala fakamahino ia ‘o e lao ko eni ‘oku feme’a’aki ai ho k miti. Ko e taumu’a tefito ‘o e fakatonutonú ke fakangofua ha vaka toutai ‘oku *owner*, ‘o’ona ‘e ha taha ‘ikai ko ha Tonga pea ‘oku n vaka ‘e ha taha Tonga ke laiseni ko ha vaka toutai muli ‘oku ng ue fakalotofonua ‘i Tonga ni. ‘Oku ‘ikai fakangofua ‘e he ngaahi kupu lolotonga ‘a e tefito’i lao ‘a e ngaahi vaka ko eni ke foaki ki ai ha laiseni ‘i Tonga ni. Ko e ‘elito ia ‘o e fo’i lao ‘Eiki Sea. Ko e ki’i me’a nounou p ‘oku ou fie fakahoko atu ‘Eiki Sea ‘oku mau faingata’a’ia, mau nofo ko ení ‘o kumi takai holo he ‘init neti ‘a e fo’i, ‘a e lao, tefito’i lao. Pea ko hono ‘uhinga ia ko e ki’i fo’i kupu ko eni ‘oku ‘omai ‘Eiki Sea ko e ki’i fo’i kupu p ‘e taha ka ‘oku pau ke huka ia ki he toenga ‘o e Lao ko ‘o e Toutai, tefito’i lao, he ‘oku ‘ikai foki ke ‘asi kakato mai ia. Pea ‘oku ‘ikai ke kakato mo e lao ko ‘oku tufa mai kiate kimautolu. Pea ko ia ai ko e f f ko ‘oku mau fai takai holó ‘oku ‘ikai ke kakato. Ko e kole p na’a lava ke ‘omai kakato he taimi ‘oku ‘omai pehe ni na’a lava ke k nokato ‘emau sio. Sea ko e fonuá ni toko taha kilu taha mano, ko e kau ng ue ko ‘i he kau ng ue faka-pule’anga hei’ilo p ‘oku a’u ia ‘o 4000, kau ng ue ko ‘i he *Non-Government* ...

Sea K miti Kakato: 4000 tupu si’i ...

Tokanga ki he faka’ata kupu 7 hu mai ngaahi vaka muli ke toutai ‘i Tonga ni

M teni Tapueluelu: Ko ia. ‘O kapau ko ia. Ko e fakataha’i ko e poini ka fakataha’i e kau ng ue *formal employees*, hei’ilo p kuo a’u ia ‘o 10,000 ‘i Tonga ni. Ko e fo’i toenga leva ‘o e taha kilu, ‘uta p mo tahi. Ko ia ko ‘etau ala p ‘atautolu ke fakalao’i ha me’a ke faka’at ki ha kakai muli ki ‘uta mo tahi, kuo pau p ke fai ha tokanga lahi ki ai Sea. Ko e ma’u’anga fonua, ko e ma’u’anga mo’ui ia ‘a e fonua ni talu mei mu’a. Kole fakamolemole ki he Pule’anga ‘oku ‘ikai ko ha peh eni ia ko ha fakafepaki, ko e pou pou eni mo e tokoni ‘oku mau fai atu ‘o fakatatau ki he ngaahi fakamatala ko eni ‘oku ‘omai kiate kimautolu. ‘Oku ‘i ai ‘a e kau toutai ‘i hoku feitu’ú Sea hoku

v henga. 'Oku 'ikai ke mali e me'a ia ko eni mo e me'a ko 'oku nau hanga 'o 'omai ki he motu'a ni Sea. Ko e 'uhinga p ia 'oku ou poupu ai ke peh , kapau na'e fai ha talanoa mo e Kosilio Toutai, kuo tau nounou kitautolu ia Sea, kapau p na'e fai ha talanoa, ko hono 'uhinga ko e fo'i kupu ko ' 'oku ne hanga 'o faka'at ke h mai 'a e ngaahi vaka muli ki he fonua ni. Ko kitautolu ko 'oku 'ikai ke tau toutai te tau faka'uto'uta faka-fakakaukau. Ko kinautolu ko 'oku toutai ko e a'usia totonu ia 'Eiki Sea, ko e fakamatala te nau 'omai, ko e fakamatala ia 'oku ofi taha he mo'oni te ne u sia kakato ko 'a e fo'i Lao ki he kau Toutai 'o e fonua ni.

'Eiki Sea 'oku 'i ai e ngaahi lao, na'e lele atu e motu'a ni 'o fai 'ene fakataha Fale Alea 'i hoku v henga lolotonga e tutuku, fakataha 'e 12. Na'a ku a'u atu ki he feitu'u ko eni ko Siesia mo P tangata, 'i ai 'a e ta'efemahino'aki 'i he k inga he 'oku mea'i 'e he Hou'eiki Sea, ko e laolao'i hotau tahi 'oku ki'i lahilahi. 'Oku 'i ai e me'a ko e *special management area*. 'Oku lao'i e fo'i konga tahi mai ko 'oku mamaha, pule'i ia 'e he feitu'u ... 'e he kolo tapu ke toe kolosi ai ha taha, pau ke ngofua ia mei he kolo ko ia, ko 'ene hiki p mei hono lao'i e fanga ki'i ' lia ko Sea, kuo 'alu 'o faka'at e vaka toutai muli ke mai 'i he tahi loloto. Me'a ia 'oku fai ki ai 'a e tokanga 'Eiki Sea ko hono 'uhinga ko hono laolao'i peh pea 'ikai ke lava ke fai ha toutai fakalukufua he ngaahi feitu'u mamaha kae k toa ki he loloto. Kapau 'e k toa ki he loloto 'oku 'at mai e ngaahi vaka toutai, mo'oni p ia ko e vaka toutai ko eni 'Eiki Sea 'oku fakamatala mai kiate kitautolu 'oku fakangatangata, pea kapau ko e fakangatangata ko ia 'oku 'osi tali pea fiem lie ki ai 'a e Kosilio Toutai 'o e fonua ni, fu'u faingofua ho Fale 'Eiki Sea. Fu'u faingofua ho'o k miti ke tau tali.

Tokanga ki he 'uhinga faka'at ai ke fakahifo ha konga e toutai ha feitu'u kehe

Pea ko e me'a hoko p 'oku ou kole ki ai 'Eiki Sea, ke 'omai ha fakamatala ko ki ai. Na'e te'eki ke lava ia 'o 'omai kakato 'anenai. H e 'uhinga 'oku 'at ai 'e he Kupu (c), peesi 6 ke fakahifo kotoa 'ene toutai p ko ha konga lahi 'o 'ene toutai 'i Tonga ni. Ko e h , ko e h e 'uhinga 'oku faka'at ai e konga ko ia ... ke toe 'i ai ha toe konga kehe 'e fakahifo ha toe feitu'u kehe? Ko e fifili ia 'oku te'eki ke 'omai ha tali kakato ki ai. Ko 'eku faka'osi p 'Eiki Sea, 'oku fai 'a e fifili p ko e h 'a e tautea 'o kapau 'e ma'u ha toutai ta'efakalao mo e ngaahi founga, 'ikai ko e tautea p ... 'Eiki Sea ko e 'uhinga ko 'eku fifili, 'oku fakahoko mai na'e 'osi tautea 'a e vaka *Taiwan* ko e pa'anga 'e ua kilu 'Amelika, vaka Kolea ko e pa'anga 'e taha kilu 'Amelika, ka na'e toki 'osi atu p hono fufulu e ' 'otu vaka toutai muli na'e puke mai 'e he Pule'anga na'e fokotu'utu'u ia he ngaahi mat tahi, kau ai e ' lia e motu'a ni 'Eiki Sea. Pea ko e toki m l hono hiko atu ki mui ni mai e ngaahi vaka ko eni pea ko e mat tahi ko ia ko hotau fofonga ia ki tu'apule'anga 'i he takimamata 'Eiki Sea. Ko e h e founga? Na'a toe 'otu puke mai ha fanga fu'u vaka Sea 'o toe 'omai 'o toe fokotu'utu'u 'o toe popo fo'ou pea tau toe kamata fo'ou. Ko e 'uhinga p ia makehe mei he tautea pa'anga ko eni 'Eiki Sea. Ko ia ko e kole ki he Pule'anga ke angalelei ke fakapapau'i mu'a 'oku fiem lie 'a e kau toutai Tonga ki he lao ko eni, kapau te tau fiem lie tautolu ki ai 'Eiki Sea 'i he K miti Kakato ka 'oku 'ikai ke fiem lie 'a e kau toutai, 'oku 'i ai 'a e kau toutai. 'Oku 'i ai e kupu ia 'oku kafo. Ko e anga ia 'a e fokotu'u atu 'Eiki Sea, fakamolemole p e Pule'anga ko e lelei taha eni 'e tokoni kia nautolu, tau fakapapau'i 'oku 'ikai ko e K miti Kakato p 'oku fiem lie. 'Oku fiem lie mo e kakai Tonga ko 'i tu'a 'oku nau fai e toutai, ngalingali te nau u sia ... Ko ia p Sea, m l .

Sea K miti Kakato: M l , hoko atu ki he t pile 'a e Pule'anga ke mou fakam 'opo'opo mai pea ko 'ene lava p ia 'oku tau p loti. 'Eiki Minisit Toutai.

Mafai kautaha toutai fakalotofonua ke fili 'ene kau ngaue ke ngaue he vaká

'Eiki Minisit Ngoue & Toutai: M l 'aupito Sea. 'Oku ou kole p ke, ki'i faingam lie ke fakama'ala'ala atu 'a e ngaahi me'a ko eni tautautefito ki he ngaahi fehu'i, ka 'oku fakafiefia 'aupito 'a e ngaahi fehu'i 'oku tuku mai 'uh ke lava ai ha faingam lie ke fakama'ala'ala atu e ngaahi me'a ko eni koe'uh ke tau femahino'aki. Koe'uh ko e ngaahi fehu'i p ko na'e 'omai mei he Fakafofonga Fika 13 'o Vava'u, 'o fekau'aki ko eni, mahalo ko e 'uluaki 'oku fekau'aki ko eni pea mo e kau ng ue ko ke 'omai he ngaahi vaka ko ia 'e lisi mai. Ko e tu'u ko 'a e lao ko eni ko e tokotaha ko ia te ne fakalele ko ia 'a e kautaha p 'oku ne lisi mai e vaka, ko ia 'oku ne ma'u e mafai ke fakah mai e kau ng ue ko ke ng ue he vaka. 'A ia 'oku taumu'a taha p mo e anga ko e sio ko e, ko e fakah mai kinautolu mei Tongá ni pea kapau 'oku toki 'i ai ha t nounou ai, pau p ke 'i ai 'enau feinga ke fakakakato mai mei muli 'o kapau 'e fiema'u. Ka ko e fatongia ia 'o e tokotaha ko 'oku ne, 'oku ne fakalele ko 'a e vaka ko eni 'oku lisi mai.

Pa'anga tokoni mei he *FAO* ki he toutai & ngoue

Ko e ua, ko e fekau'aki p pea mo e n ko eni 'oku 'i he Pangik Fakalalakaka, 'oku mahino p 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'oku lele lelei p ka 'oku 'i ai p 'a e, 'oku fakangatangata p foki e lahi ko eni 'o e ki'i pa'anga ko eni pea, ka 'oku sai p kae 'oatu mu'a Sea ke mea'i p 'e he Falé 'oku, ko e fakataha na'e lava atu ki ai e motu'a ni ki Loma 'i he m hina kuo 'osí na'e fakapapau'i ai, femahino'aki 'e tokoni mai 'a e *FAO* 'o nau hanga 'o tukumai e pa'anga ke fakalele 'a e *project* ki he fakak toa e Pasifikí. Ka ko e pa'anga ko ia ko e pa'anga tokoni p ki he ngoue mo e toutai. 'A ia ko e n makehe p ia ki he toutai mo e ngoue ka 'e kamata 'i Tonga ni koe'uh ko e, 'a ia 'e fakalele ia ko e 'ahi'ahi. 'A ia ko e *pilot project* kamata 'i Tonga ni. Pea ko 'ene lava ia 'o lele lelei pea 'e toki lava leva ke tuku atu ki he ngaahi fonua kehekehe he Pasifiki. 'A ia he ko e, na'e tu'unga p hono kole ko kia kinautolu he 'oku fakangatangata p e ivi e Pule'anga pea nau tuku, ko eni kuo 'osi kamata pea ko e faingofua ko 'i hono, 'enau tali ko ke tokoni maí koe'uh he kuo 'osi fakahoko 'e he Pule'anga hono fatongia ko e kamata ko eni 'etau fo'i ng ue ko ení, 'a hono fakah e pa'anga ko eni tuku ki he Pangik Fakalalakaká. Pea 'oku 'amanaki pea 'oku peh p 'e he taki ko ia 'o e *FAO* 'oku ne faka'amu ke maau e *project* ko ení ke huufi ki M 'o e ta'u fo'ou. 'A ia 'oku, ko eni 'oku kamata e ng ue ki ai 'a e Potung ué pea mo e *FAO* ke fakakakato 'a e ng ue ko ení ki ai. 'A ia 'e tokoni lahi mai 'aupito ia ki he kau toutai.

Ngaahi m keti 'i tu'apule'anga ki he iká

Sai ko e, ko e taha ko eni 'o e fehu'i fekau'aki mo e m keti, ko e m keti ko 'i muli ...

<009>

Taimi: 1540-1550

'Eiki Minisit Ngoue & Toutai: ... muli fekau'aki ko mo e toutaí 'oku ta'efakangatangata ia. Ko e si'isi'i p ika 'oku tau ma'ú ke h atu ki, ko Siapani, to e 'alu hake eni mo Siaina. Ka 'oku 'alu hake mo 'Aositel lia, tuku kehe 'a 'Amelika 'oku lahi 'aupito e m keti ki he iká. Ka ko e palopalema p 'a Tonga ni ko e 'ikai ko ke lahi e ika 'oku ma'ú koe'uhi ke h ki he m keti.

Sai, ko e kautaha ko ia 'i he Pasifikí, ko e *Forum Fisheries Agency*, 'a ia ko ia 'oku lahi ko ia 'ene tokanga'i ko eni hono malu'i mo hono toutai'i ko ia 'o e fa'ahinga kehekehe 'o e valú, 'a ia ko e

toutai lolotó. Ko e fakalelei'i ko eni ke fakahoko e lao ko ení ko e ng ue eni 'a nautolu eni, ng ue fakataha mo e potung ue, ng ue fakataha ma'u p mo e potung ue he taimi kotokotoa p 'o a'u mai. Pea ko nautolu eni na'e fai ko eni 'a e fakalelei'i ko ení, 'a e ng ue ko ení koe'uhi kae lava ke hoko atu 'a e ng ue ko ia.

Fakangatangata lahi e valu ke uta ki muli

Sai, ko e fekau'aki ko ia mo e ngaahi vaka toutaí. Ko e tu'u ko 'atautolu 'i Tonga ni. Hang p ko ia na'e me'a'aki 'e he 'Eiki Pal mia, ko e toki toutai lolotó, fakatatau ki he valú mo e fa'ahinga ika, ko e fa'ahinga ika ko ení, 'oku 'ikai ke nau nofo ma'u nautolu hotau tahí. 'Oku nau fe'alu'aki fakatatau ki he m fana ko ia e liliu 'a e m fana ko ia e tahí pea 'oku nau fe'alu'aki. Pea ko e me'a ia 'oku hokó. 'Oku fakangatangata 'a e lahi ko ia 'o e ika te tau toutai'i he fa'ahinga 'o e valú ki he toni 'e 4000 'i he ta'u, ko e fakangatangatá ia. Pea ko e me'a ia 'oku fai ai ko hono fakangata ko 'a e lahi e vaká ki he vaka p 'e 15, toutai valú, he 'ikai ke to e laka he vaka 'e 15 koe'uhi ko e fakangatangata ko lahi ko 'a e ika ko eni, koe'uhi ke 'oua, he kapau 'e fu'u t tu'a 'e to e si'isi'i ange 'a e 'alu ko ia ke lahi ange 'a e iká.

Natula fe'alu'aki e valu 'i tahí

Sai, ko e me'a 'e tahá. Koe'uhi 'oku 'ikai ke nofoma'u 'a e ika ko ení hotau kongá tahí, 'e lava p 'o toutai'i p ika ko ia 'i tu'a h mo hotau kaung 'apí, 'o 'osi 'oku 'ikai p ke tau 'inasi tautolu mei ai. Pea ko e me'a ia ko 'oku hokó, 'oku fai ko ia e ng ue ko eni he taimi ni ke fai ha tokoni ki he'etau kau toutaí, 'uhinga eni ki he'etau kau toutai Tonga totonu, 'oku taumu'a ia ki he'etau kau toutai valu ko eni ko 'a Tonga ni. Pea 'oku 'uhinga ai ko eni 'a e fokotu'u ko eni 'a e me'a ko ia.

Sai, ko e hokó, ko e fiema'u ko ia ke fai 'a e fetu'utaki mo e kau toutaí. Na'e kamata 'a e fetu'utaki mo e kau toutaí 'i he 2008, taimi ia 'oku te'eki ai ke h mai e motu'a ni ki he Pule'angá. Pea na'e kole potung ue ke fai e fetu'utaki ko eni mo e kau toutaí. Pea na'e 'alu he ko e lao ko 'oku to'o mai ia mei he lao 'a e maliní 'oku ui ko e *Bareboat Charter Legislation*. 'A ia ko e lao ko ia, pea 'oku to'o mai ki ai 'o ng ue'aki koe'uhi ke fakakau 'a e toutaí 'i he liliu ke fakakau ki ai 'a e toutaí. Pea ko e me'a ia na'e fuoloa ai ko ng ue ki aí. Pea na'e 'osi fa'u 'a e liliu faka-Tonga, 'a e founga ko ia 'e ng ue'akí, 'o tufa ki he kau toutaí. Pea na'e toutou fai p fakataha mei ai 'o ha'u, pea ko 'ene a'u ko eni ki he taimi ni, 'o hang ko e ongo kautaha ko eni 'a 'Eti Palu pea mo Teisina Fukó, kuo 'osi fai p fetu'utaki, kau mo kinaua he fetu'utakí pea 'oku na faka'amu naua, ka tali , 'e lava ke fakalahi mai honau ' vaká he founga ko , 'uh kae lele.

Sea K miti Kakato: Ta 'oku sai ia 'Eiki Minisit ko ena na'e 'osi fai e *public consultation* .

'Eiki Minisit Ngoue & Toutai: 'Osi fakahoko mei he 2008 'o faai mai ai p . 'Io pea 'oku mahino p ia ki he kau toutaí ka koe'uhi ko e ... 'a e laó pea longo ai p 'a e...

Veivosa Taka: Ki'i fehu'i p Sea. Ko e ki'i fehu'i p he me'a ko eni 'oku ...

Sea K miti Kakato: Fehu'i.

Veivosa Taka: Ko e, tapu mo e Sea, kae 'uma' e Fale 'eiki. Sea ko e fehu'i p , ko e talu alea he 08, ko e 16 eni. Ne to e fai ha to e talanoa mai kimui ni mai mei he 08 p ko e... manatu'i Sea na'e 'i ai e fa'ahinga tu'unga ia 'etau toutaí mahalo na'e vaka p ia 'e 2. Ka 'oku 'ikai ko 'eku

poiní ‘aku ia. Ko e fo’i lao lelei eni ia. Ko ‘eku poini ‘aku ia ke fai e talanoa pea ‘omai ha *document* mahino ne fai e talanoa mo e kau toutaí. He ko u tui au ko e me’a ko eni ‘oku ‘omai ia, fo’i lao lelei ko ení ia, ko e fika 3 ení Sea. Te’eki toutai a Teisina ia na’e Fakafofonga Fale Alea ia. Ka ko ‘eku ‘uhinga Sea ko e me’a ia ko u kole atú, ko e lao lelei eni fakamolemole hou’eiki Pule’anga. Mou fiem lie p . Kae tuku atu e ki’i fo’i lao ko ení ke talanoa mo e kau toutaí pea toki fakafoki mai ke tau talanoa lelei p , ‘oku vave p ka ko e anga p ia Sea e fokotu’u ko e ‘uhinga ko e talu eni e talanoa he 08 ‘o ngata ai, 09 a’u mai ki he ta’u ni te’eki ke to e fai ha talanoa. Pea ko ‘eku to e fehu’i p ‘a’aku ia ‘e tahá Sea, p ‘oku ‘i ai ko ha uafu ke ‘omai e iká ‘o tuku ai ‘i heni, ha uafu ‘a e toutaí. Ko e toutaí Sea ‘oku tatau ia mo e fale ngaahi kaí, hufanga he fakatapú, ‘oku ui ia ko e hasapa. ‘Oku mea’i p ‘e he Minisit . ‘Oku pelepelengesi hono ‘omai ‘a e iká ‘o *pack* ‘i aí. ‘A ia ko e ‘uhinga ia ‘eku fehu’í, ko e me’a ia ‘oku fika ‘uluaki ke tau ‘omai. Na ko e fiema’u ia ‘a e kau toutaí. Ko e anga ia ‘eku fokotu’u atu Sea mo ‘eku fehu’i p . Fakamolemole p . Ko e lao ko ení ‘oku ou pou pou’i, lao lelei. Ka ‘ia au, mahalo ko e fika 3 ia. Ko e fika ‘uluaki, fika ua eni ‘oku ou fakahoha’ a atu. M 1 Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 . ‘Eiki Minisit .

Kau toutai valu ‘a kinautolu p ‘oku fakahoko ki ai Lao Toutai

‘Eiki Minisit Ngoue & Toutai: M 1 ‘aupito Sea. ‘Io, koe’uhi ko e, ko e ‘uhinga e 2008 ‘o kamata mai p mei ai. Hang ko ‘eku laú na’e ‘osi ‘ai e *manual* pea ‘alu fakap langi, faka-Tonga ‘o tufa’i kia kinautolu ko ‘oku nau fiema’u ko ia ke nau toutai valú. Na’e ‘ikai ke fai ha hoha’asi e kau toutai iiki ia. Ko e kau toutai p ko ‘oku nau lava ko ‘o toutai valú. Pea ‘oku nau mahino p ia kia kinautolu pea ‘oku nau tali mai ke maau e laó koe’uhi kae fakahoko atu ‘enau fakahoko fatongiá.

Sai ko e ki’i me’a ko ia ‘oku hokó. Hang ko eni na’e ‘i ai ‘a e fetu’utaki, Fakafofonga Ha’apaí fekau’aki pea mo e fakangatangata ko ki he kakai Tonga totonú. Ko e fakahoko atu p ‘oku, ko e toutai’i ko ia e palú, ko e toutai loloto mo ia. Ka ko e toutai ko iá ko e kakai Tonga totonu p ‘oku nau, ‘oku fakangofua ke nau toutaí. Ko e me’a ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha kau muli te nau ‘asi ‘oku nau toutai palu. Pea ‘oku fakangatangata p mo ia ‘o fakatatau ki he lahi ko ia e ika ‘oku tau ma’ú, mahalo ko e vaka ‘e 12 ‘oku fakangatangata ki ai ka ‘oku lolotonga lele ‘a e ng ue fakatotolo ‘a Nu’usila ko e sio ki he ngaahi ika kalasi kehekehe p ‘o e palú ‘oku te’eki ai ke ma’u he toutai ko he taimi ni. Ka ‘oku fai e ng ue ki ai koe’uhi ke sio na’a lava ‘o, kapau ‘e to e lava ‘o to e ma’u ha ngaahi ika kehe pea kapau ‘e to e fakalahi atu hotau kongá tahi pea ‘e lava ‘o to e fakalahi e fika ko e ‘ vaka toutai valú ke nau hoko atu ki he ngaahi kongá tahi fo’ou ko ia. ‘Io ko e tu’u ia ko ia.

Pea ko e fekau’aki ko eni pea mo e, ‘io mo e ki’i me’a p taha ‘oku fai ki ai ‘a e lave ki ai. Mahalo ko e ‘alu ko ki he, ‘oku ‘ikai ke u tui ‘e faingata’ a koe’uhi kapau ‘e h mai e ngaahi vaka ia ko ení, ko e h p ‘a e kautama ia ko eni kuo ‘osi ‘i ai honau ‘ vaká ‘o fakahoko e me’a ko ení ia pea ‘osi pea a’u e fiká ia ki he 15 pea ‘osi ia. Ka ‘oku ou tui, ‘ikai ke u tui ‘e palopalema ai. Ka ko e ki’i me’a p taha ‘oku ou ki’i tokanga p ke tau to e ki’i tokanga ange ‘i hono ng ue’aki ko ia e leá, ‘a e lea ko ia ki he kakai Tongá p . Mou mea’i p , ‘alu p taimí pea ‘oku tokolahi ange hotau kakaí ‘i muli, ‘ia tautolu ko eni ‘e Tonga ní. Pea ‘oku tonu p ke tau ki’i, to e ki’i tokanga ange he tafa’aki ko ia. ‘Oku ki’i pelepelengesi e tafa’aki ko ia. Ka ko eni ‘oku lava p ‘o fakahoko p hang ko ia ‘oku hoko ko ‘i he toutai palú.

Ma'u lau miliona Tonga he Talite Toutai 'a e Pasifiki mo 'Amelika

Ko e me'a 'e taha Sea 'oku fakahoko atu p koe'uhi na'e fai e lave ki ai 'anenai 'o fekau'aki ko eni pea mo e, ko e tu'unga ko eni 'oku 'i ai e toutai. Ko e talite toutai ko eni 'a e Pasifiki, fonua 'e 17 he Pasifiki pea mo e Pule'anga 'Amelika. Ko eni na'e toki 'osi kakato 'a e aleapau ko ia ki he hoko atu ko eni he ta'u fo'ou. 'A ia ko e ta'u lolotonga, 'oku ma'u mei ai 'e Tonga ni 'a e 'inasi ko ia ko e tola 'Amelika 'e 6 kilu 3 mano ,6000 'i he ta'u. 'A ia na'e fakahoko p ia ko e ta'u p ia 'e taha. 'A ia ko e ta'u ni ia. Ko e ta'u fo'ou 'o lele ai he ta'u 'e 6 hoko mai 'oku 'alu hake'aki 'a e peseti 'e 60. Pea ko e 'inasi ko 'o Tonga ni 'e ma'u mei ai ko e tola 'Amelika 'e taha miliona 1 mano 8 afe 7 ngeau nimanao 'i he ta'u 'i he fo'i ta'u 'e 6. Ko e tu'unga ia ko 'oku 'i ai ko 'a e tu'unga ko eni 'a e talite. Pea ko e tu'unga ia ko 'oku 'i ai ko 'a e toutai pea ko u kole p ki he kau Fakafofonga. 'Oku fu'u mahu'inga 'aupito 'aupito 'a e ' me'a ko eni 'oku 'i hake. Pea ko eni 'oku fai 'a e teuteu tokoni koe'uhi ke kau mai e k inga koe'uhi hang p ko ia na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Pal mia. Ko e kau toutai mamaha, 'oku teuteu fai 'a e tokoni kia kinautolu 'a 'a ia ko ngaahi vakavaka' mei tauhele iká. 'A ia ko e 'osi ko konga, 'a e 'ulu'ulu, to e taha atu ki he loloto, koe'uhí ka naulava 'o toutai'i 'a e kalasi kehekehe p 'o e valú 'a ko 'oku ...

<001>

Taimi: 1550-1600

'Eiki Minisit Ng ue & Toutai: ... puna ko ia ofi 'aupito ki tahi he 'oku nau nofo he lolotonga ko eni maile 'e 12 pea 'e fai leva pea te tau lava leva ki ai. Ka ko e tu'unga ko 'oku 'i ai 'a e kau toutai ko ia m hino p ki he motu'a ni kapau te nau fie ma'u ke nau toe hiki hake ki ha founa fo'ou toutai loloto kuo pau p ke fai 'a e ng ue ki ai mo e potung ué. Ka ko e tu'u he taimi ni ko e to'utangata ko eni he taimi ni 'oku kehe nautolu. Ko e tautaut fito ki Ha'apai anga p motu'a ni he ng ue he ta'u lahi 'aupito mo e k inga Ha'apai pea ko e ola lelei taha 'o e ng ue ko 'a e motu'a ni na'e hoko ia 'i Ha'apai. Pea ko hono 'uhinga p 'o'ona ia he ko e k inga ko e kainga fakapotopoto mo'oni he me'a kotokotoa. Ka ko e foki mai ko eni 'o 'alu atu ki Ha'apai kuo liliu e kainga he taim ni. To'utangata ko eni 'oku nau liliu. Ko e me'a 'oku hoko 'i he taimi ni ko e fiema'u p 'a e s niti 'i he vave tahá. 'A ia pea ko e founa toutai leva 'oku nau ng ue'aki ko e meimei ko e fanga ki'i vaka iiki pé m sini fakapipiki mo e naunau uku fanga ki'i k penga 'uhi he ko e atu pé 'o toutai a'u p ki he 'aho 'e tahá foki mai kuo 'osi ma'u fakatau atu ma'u 'a e ola mei ai. Ko e kau, 'oku kei 'i ai p 'a e kau tangata'eiki na'a nau 'i he taimi ko na'a mau ng ue fakataha 'oku nau si'i kei mo'ui lelei p . Mau fetaulaki 'i he *show* nau lava ange ka ko e me'a, ko e me'a tatau p 'oku nau fakahoko mai.

Lord Tu'i' fitu: Sea k taki mu'a 'a e Minisit ko e ki'i fehu'i p . M l Sea. Ko 'eku ki'i fehu'i p 'oku mahu'inga'ia he me'a mai 'a e Minisit he pa'anga fakafeitu'u ko 'o e aleapau 'o e toutai e Pasifiki. Ko e 6 kilu ko ? Ko e h 'e me'a kuo, 'a e pa'anga ko eni 'oku vahevahe 'i he kautaha 'a e Pasifiki 'i he toutai fakafeitu'u ? 'A e ...

'Eiki Minisit Ng ue & Toutai: T lité 'i he holo ko 'a e t lite?

Lord Tu'i' fitu: 'Io ko 'eku 'eke 'a'aku ia ko e fo'i s niti ko 'oku 'omai ma'a Tonga ni 'a ia ko e ...

‘Eiki Minisit Ng ue & Toutai: Ko ia.

Lord Tu’i’ fitu: Ko e 6 kilu ?

‘Eiki Minisit Ng ue & Toutai: 6 kilu.

Lord Tu’i’ fitu: Me’a ni ‘ikai ke ‘aonga ia ke kumi ‘aki ha fanga ki’i vaka ‘a e kau toutai mamaha ? Ko e h ‘a e me’a kuo faka’aonga’i ki ai ‘a e 6 kilu ko iá ‘oku te’eki ai ha’aku lave’i ‘asi he patisetí. M l .

‘Eiki Minisit Ng ue & Toutai: ‘Io m l ‘aupito Sea m l ‘aupito ‘e ‘Eiki N pele. ‘Io ko ia ko e 6 kilu ko iá ‘oku ‘alu p ki Fale Pa’anga ka ‘oku ‘i ai ‘a e kongá ‘oku ng ue’aki ki he tokoni ko eni ki he langa ‘aki ‘a e toutai. Ko e fakat t ki ai ko ena ‘oku fakahoko he m hina ni hono fakalelei’i ‘a e m keti ko ena Tu’imatamoaná koe’uhí ke tu’u e ‘aisi ngaahi me’a ko iá ke’uhí ke tokoni ki he kau toutaí.

Lord Tu’i’ fitu: Sea ‘oku filinga ua kiate au p ko e tokoni ‘a Siapani p ko ‘etau pa’anga fakafeitu’u ‘oku me’a atu ai e Minisit ?

Sea K miti Kakato: Minisit .

‘Eiki Minisit Ng ue & Toutai: K taki p ko ‘eku ‘uhinga eni ki he tokoni ko ‘i he T lite Toutai ko eni ‘oku ma’u mei ai ‘a e 6 kilu pa’anga ‘Amelika. Ko ia ia ‘oku ng ue’aki ai ‘i he ta’u ni mea’i p ia ‘e he ‘Eiki Minisit Pa’anga ka ko eni ‘oku fai e ng ue ki hono fakalelei’i ko ia ‘o e uafú koe’uhí ke, na’e ‘ohake p mo e fehu’i ko iá Sea ki mu’a ha me’a ke *pack* e ‘ me’a koe’uhí ke h ko ki mulí pea ko ia ‘oku liliu e m keti ke ng ue ‘aonga’aki ki hono teuteu’i ko ia ‘a e ‘ koloa ko mei he ...

Sea K miti Kakato: ‘Io, ‘Eiki Minisit ko e fehu’i k taki.

‘Eiki Minisit Ng ue: ‘Io m l .

Lord Vaea: K taki p ‘Eiki Minisit ko u fakam l atu ho’o fakamatala mo e me’a ‘oku ke faí pea ‘oku fakafiefia ‘aupito. Ka ko e na’a ke me’a mai ‘aki ‘o peh na’e fakapotopoto ‘a Ha’apai. Ko e ‘aho ni ‘oku ‘ikai ke u lave’i ki ai Sea p ko e h ho’o ‘uhingá he ‘aho ni mo ‘aneafi ? Ka ko ‘eku lave’i atu ko ki aí pea ke fakat t leva ‘a e k penga pea peh ki he fo’i h ko e hingoa fo’i me’a ko ‘oku uku ‘akí, ‘a fanga ki’i fakapaaki ko ‘i lalo kilisi tahí pea puke’aki ko ‘a e k pengá. Sea ko ‘eku lave atu ko ki ai na’e fai ‘aki p ia ‘aneafi ‘a e founga ko iá he na’e mamaha p ‘a Ha’apai. Ko e ‘aho ni kuo loloto ‘a Ha’apai ia he ‘oku ‘alu atu ‘a e tahi ia ‘o laka he fukahi tahi ‘i he ‘ ‘api pea ko e founga p ia ‘e fai ‘aki ko ‘ene hifo ki lalo kilisitahi pea mo e fo’i ‘ tomi ‘o fakapaaki’aki ke ne lava ‘o ma’u. He ‘ikai ke lava ia ke ne fai ‘aki ‘a e founga ‘aneafi ka ko ‘eku ‘uhinga atu ko ki ai Sea ko e fo’i fakalea na’e faí na’e sai ange ‘aneafi ko e ‘aho ni kuo hifo ia mo e ‘ tomi ki lalo kilisitahi. Ka ko e *climate change* ia Sea. Pea ‘oku fononga ‘a e ika ia ‘oku ‘ikai ke toe fononga ia he fukahi tahi ‘oku ‘i lalo kilisitahi ia. Ko e ki’i fehu’i p mu’a ia Sea m l .

Sea K miti Kakato: ‘Eiki Minisit .

‘Eiki Minisit Ng ue & Toutai: M l ‘aupito Sea. M l ‘aupito ‘Eiki N pele. Ko e ‘uhinga ‘a e motu’á ni ko e me’a ko ‘oku anga ki ai fakat t p ko e ‘i Ha’apai he taimi ko iá kapau ‘e t mai ha fie ma’u ha fo’i hopa ke ‘ai’aki e me’atokoni ‘e ‘ikai ke tu’usi mai ‘a e taa’i hopa ‘e t mai p ‘a e taa’i hopa ‘e taha pea ‘omai. Pea ko e me’a tatau p na’a nau ng ue’aki ko ki tahi ko ‘ene fakahoko atu p ‘e fakapotopoto’i fakat t ki ai ki he mokohunu fakapotopoto’i. Na’e ‘ai p mokohunu he taimi ko iá na’e fakapotopoto’i p hono fakahoko he k inga ka ‘i he hoko mai ko ki he taimi ni ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo’i p ko e toko fiha eni ‘i Ha’apai na’e mole ‘enau mo’ui koe’uhí ko e mokohunú ko e ng ue’aki ‘a e toutai me’ang ue ta’efakalao. Pea ‘oku kehe ‘a e, ko e sio ko ki ai ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga eni ia ‘oku kovi ange ‘oku sai p ‘enau toutai ‘anautolu ka ‘oku nau ng ue’aki ‘a e ngaahi me’ang ue p fakatatau ki he ‘enau fiema’u ‘o e kuonga ko eni. Ko e ‘uhinga p ia ‘oku ‘ikai ko ha ‘uhinga ia ‘oku toe ...

Veivosa Taka: Sea lava ki’i fehu’i p ki he ‘Eiki Minisit ?

‘Eiki Minisit Ng ue & Toutai: M l .

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Sea mo e Fale ‘Eiki ni. Sea ko ‘eku ki’i fehu’i p ‘a’aku ia p ‘e faka’at fakak ‘a e mokohunu he ko eni kuo me’a mai ki ai ko e fehu’i ko e ta’u ‘aki eni ‘e tolu eni Sea m l Sea.

Sea K miti Kakato: ... hoko atu ho’o me’a ‘au Minisit .

‘Eiki Minisit Ng ue: Ko ia. Ko e fekau’aki ko ia pea mo e liliu ‘o e ‘eá ‘oku m hino p ‘a e liliu ‘a e ‘eá pea mo ‘ene u sia ko ia ‘a e tahí tautaut fito ki Ha’apai. ‘Oku ‘ikai ko e ngata p ‘i he liliu ‘a e ‘ea ka ko e mofuiké mahalo ko e mofuike fakamuimui ‘i he 2007 mahalo ‘a ko na’e ‘asi ko na’e ngoto’aki ‘e he ‘otu motú ‘a e milimita ‘e fitu ko p ko e senit mita ‘e fitu. Pea ko e tu’u ko ‘a ‘Uiha ko e taimi ko ki mu’á na’e mamaha e tahí na’e ‘asi p hakau ki ‘olunga faingofua ki he f ‘alu’aki ko ‘a e, taut fito ki he hou’eiki fafine mo e f nau he toutai ...

Lord Fusitu’a: Sea k taki kau ki’i fehu’i p p ‘e tali he Minisit . K taki ko e kole fakama’ala’ala p na’e ‘oatu mei he’eku vakai fakama’ala’ala mo e fika f ‘anenai ‘oku te’eki lava ‘o tali mai ‘e he Pule’anga fekau’aki mo e fakahifo kotoa ‘ene toutai pea kongahia ‘ene toutai ‘i Tonga ni. He ‘oku ‘ikai ke h ia he faka’uhinga’i lea p ‘oku ai ha *formula* ko ‘a e Pule’angá ki ai he ko u tui ko e me’a ia na’e hoha’a ki ai ‘a e fika f ko e, ‘oku m hino p ki he motu’á ni ‘a e faka’at ko ke toe fakahifo ‘i muli he ‘oku pau ke uki l ua ‘a e *export* pea mo e m keti fakalotofonuá. Kae kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha faka’uhinga ‘i he *substantial* pea ‘ai mu’a ha me’a pehé ‘i he lao fakaangaanga p ‘oku ‘i ai ha fakama’ala’ala ‘a e Pule’angá ki ai m l .

Sea K miti Kakato: Hou’eiki k taki ‘o tui homou kote.

‘Eiki Minisit Ng ue & Toutai: ‘Io m l ‘aupito Sea. ‘Io ‘oku ‘uhinga p eni ia koe’uhí ke fakafaingofua ki he kau toutai ko eni koe’uhí ko e ‘amanaki foki ko e kau toutai Tonga eni te nau ng ue’aki ‘a e ‘ vaka ko eni hono h maí koe’uhí ko e, pea mo e me’a ‘e tahá koe’uhí p ko e maau ange ko ‘a e founga ng ue. Pau ke ‘i ai ‘a e *observer* p ko e tokotaha ‘oku ne hanga ko ‘o l kooti ‘a e me’a kotokotoa ‘i vaka mo e ngaahi me’a ko iá. Pea kapau ‘oku fiema’u ia ke ‘oua

'e fakahifo k toa 'i Tonga ni 'oku ma'u p 'a e l kooti ko iá koe'uhí he koe'uhí 'oku maau p ia 'i he tu'u ko ia 'o e me'a pea he 'ikai ke 'i ai ha fu'u hoha'a ki ai. Ko e ngaahi vaka muli 'aupito p ko 'oku mai 'o laiseni ko e toutai kuo pau p ke fakahifo p seti 'e 100 'i Tonga ni 'uhí ke m hino 'oku pau 'aupito p 'a e me'a k toa. Ko e faka'uhinga p ki ai 'a e me'á m l .

'Eiki Minisit Lao: Ko e ki'i tokoni fakamuimui atu pea tau m tuku Sea. Ko ho mou hoha'a ko 'o peh 'oku 'i ai ha vaka muli heni ko e vaka 'e hiva ko e lisi p 'etautolu kakai Tonga p . Ko e vaka 'e ono he 'ikai ke toe 'ova ai ko e muli ka ko e kau Tonga p . 'Oua te mou hoha'a 'o peh 'oku ha'u ha kau muli ki heni. 'Ikai ! Ko e fu'u tamaiki Tonga p kau toutai Tonga te nau toe lisi mai ka 'oku fakangofua ke nau lisi mai ha ngaahi vaka muli. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha muli heni 'e taha ke mou peh 'e ha'u e kakai mulí. 'Oku hala 'ata'at . Ko e fu'u kakai Tonga p eni maau lelei p laó 'ikai ke 'i ai ha me'a 'e peh 'oku lavea ai 'a e kau toutai Tonga hala 'ata'at . M l .

Lord Fusitu'a: Toe ki'i tokoni p ki he Minisit . Ko u tui ko e me'a na'e hoha'a ki ai 'a e T pile 'a e Kakaí na'a me'a ng ue'aki 'e ha kau muli 'a e lao ko eni ke nau ha'u 'o ma'u 'a e koloa toutai 'a Tonga ni ka nau ng ue'aki p ha *agent local* ke nau fakahoko fakatatau ki he lao honau fatongiá pea nau ma'u nautolu 'a e pa'anga ko iá. Ko u tui ko e 'uhinga ia 'oku fai ai e hoha'a ke fai ha fep talanoa'aki pea mo e kakaií pea mo e kau toutai 'o e fonua ke m hino p ko e h e tu'unga ko 'oku nau 'i ai pea toki fakahoko e lao ko ení. Ko u tui ko e, 'oku 'ikai ko ha peh 'oku, ko ha fakaf paki ki he lao. Ko u tui au ki he fo'i fakakaukau ke uki 'a e toutai fakalotofonuá pea mo e *export* 'i muli ka 'oku ou tui ko e me'a 'oku hoha'a ai ke fai ha fakap ki he kakai 'o e fonuá. M l Sea.

Sea K miti Kakato: M l 'aupito Hou'eiki fakam fana 'aupito 'a e f me'a'aki 'o e 'aho ni fakafiefia pea tatafe lelei 'a e ngaahi f me'a'aki 'o e 'aho ko 'eni. Ka ko e kole atu 'Eiki N pele fika 'uluaki 'o Ha'apai ke ke toki faka'osi koe ' pongipongi pea toki p loti ai p . M l 'aupito tau liliu 'o **Fale Alea**.

(Na'e liliu 'o Fale Alea.)

'Eiki Sea: Hou'eiki m l 'aupito e f me'a'akíka tau toki hoko atu he 10 'auhu.

Kelesi

(Na'e kelesi ai p he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, Lord Tu'ivakan .)

<002>

Fakam 'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga

